

אזרחות שכונתית
השתתפות אזרחית ושיתוף של אזרחים
בשכונת בקעה בירושלים

הילה צבן
בהנחיית פרופ' תמר הרמן

המכון הישראלי לדמוקרטיה
יוני 2011

עריכת הטקסט: גלית שמאע
עיצוב העטיפה: יוסי ארזה
סדר: נדב שטכמן
הרפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"א
Copyright © 2011 by The Israel Democracy Institute (R. A.)
Printed in Israel

תוכן העניינים

5	תקציר
9	מבוא
10	1. אזרחות שכונתית מהי?
16	2. שכונת בקעה: רקע
	א. "למען ציון לא אֶחֶשָׁה וְלִמְעַן יְרוּשָׁלַם לֹא אֶשְׁקוּט" (ישעיהו סב, א):
22	ההקשר העירוני הנרחב
22	1. הבחירות המוניציפליות, נובמבר 2008
24	2. רוח חדשה בעירייה
30	ב. מודל המנהלים הקהילתיים
30	1. המנהלים הקהילתיים בצל רוח של שינוי
34	2. המנהל הקהילתי בקעה רבתי: עדתיות, מאבקים וקושי לסלול את הדרך
38	ג. השתתפות אזרחית = השתתפות של אזרחים
38	1. הפעילות האזרחית בירושלים
	2. הילכו שלושה יחדיו בלתי אם נועדו? העירייה, התושבים
40	והמנהלים הקהילתיים
43	ד. המאבקים האזרחיים בבקעה
44	1. פרופיל הפעילים בבקעה
45	2. מאבקים על רקע איום הנדל"ן, או: הפחד מפני "הכסף הגדול"
62	3. מאבקים על רקע האיום של השתלטות חרדית על השכונה
72	4. מאבקים על רקע האיום מצד "האינטרס העירוני"
77	ה. שיתוף הציבור בתכנון
77	1. תכנית אב לבקעה על רקע תכנית המתאר לירושלים
79	2. תכנית האב של בקעה: סיפור של עליות ומורדות
88	ו. דיון והמלצות
94	רשימת המקורות

תקציר

בשנים האחרונות מתגלים סימנים של רגש אנטי-פוליטי בקרב חלקים מסוימים של הציבור הישראלי. דומה שהיחסים שבין אזרחי המדינה, הממסד וההנהגה הפוליטית עלו על שרטון וזקוקים לשיקום. בעת הזו מתגבשת ההבנה בקרב גורמים בחברה האזרחית בישראל שהשיקום עשוי להתאפשר בעזרת הגברת ממד ההשתתפות בדמוקרטיה הישראלית.

מחקר זה בוחן את שכונת בקעה בירושלים ואת אופן השתתפותם הפוליטית העכשווית של תושביה, הנובע מהיותם אזרחי השכונה שבה הם חיים. הבחינה – מקרוב, מלמטה ומהשטח – נעשית בהקשר העירוני הנרחב יותר ואגב שימוש במתודולוגיה האיכותנית.

המחקר בוחן את האזרחות השכונתית בשכונת בקעה ומסיק כי הפעילות האזרחית המתרחשת בבקעה בפרט ובירושלים בכלל היא השתתפות פוליטית לכל דבר, הנעשית ברמה המקומית, בקנה מידה קטן, ואשר יש לה ביטויים ממסדיים בצד ביטויים חוץ-ממסדיים. האזרחות השכונתית נגזרת מכך שבקעה נעשתה מעין יחידה פוליטית באמצעות המנהל הקהילתי שלה. אזרחותם של תושביה מתבטאת בפעילותם האזרחית, הנובעת מתחושת שייכותם אל השכונה שבה הם גרים וממחויבותם כלפיה. ההשתתפות נעשית במגוון דרכים שהשייכות שבהן הן השתתפות בשיבויות ובפגישות של תושבים עם נציגי המנהל הקהילתי או עם נציגי העירייה כדי להעביר מידע, לגבש דרכי פעולה וללבן חילוקי דעות; הפגנות; הגשת התנגדויות; חתימה על עצומות; שימוש רב באינטרנט ככלי להבעת דעה, להפצת מידע ולהתארגנות; פנייה לאמצעי התקשורת; וגיוס השלטון המקומי למאבק.

המנהלים הקהילתיים הם צורה של ממשל מקומי שקיים בצורות אחרות במקומות רבים בעולם. ובכל זאת מדובר במודל ייחודי לירושלים אשר אין כמותו במקומות אחרים בארץ. הרציונל העומד בבסיס הקמתם של מנהלים אלו הוא חיזוק הדמוקרטיה ההשתתפותית.

מן הבחינה המעשית אמורים המנהלים להשיג כמה מטרות: הספקת שירותים לתושבים; שיפור איכות חיי התושבים; תיווך בין התושבים לעירייה על ידי העברת מידע מהעירייה לתושבים וייצוגם לפנייה; הובלת תהליכים בשכונה; וסיוע ליצירת מנהיגות שכונתית. המבנה שהמנהל פועל בו אמור לשמש מקום מפגש לתושבים ולסייע להגברת הקהילתיות בשכונה, ודרך הפעולה אמורה להיות מאופיינת בשקיפות מלאה ובשיתוף עם

התושבים. עליה למקסם את התועלת שתצמח לשכונה מכלל כישורונותיהם וכוחותיהם של התושבים, לפתוח את דלתותיו של המנהל לפנייהם, לאפשר את השתתפותם של כל המעוניינים ולגייס כל העת אנשים נוספים לפעילות. השירותים שהמנהל הקהילתי מציע צריכים להיות איכותיים ולפנות אל קהל יעד מגוון, בהתאם להיכרותו הקרובה עם האוכלוסייה ועם דרישותיה. מדובר בגוף ציבורי משמעותי ובעל פוטנציאל רב לשיפור איכות החיים של התושבים ולהגברת הממד הקהילתי וההשתתפותי בשכונה.

ואולם במציאות לא תמיד מתנהלים הדברים בצורה המיטבית. החולשות העיקריות הן: מחסור בתקציבים, ניהול קלוקל, כשל ביצירת דו-שיח שכונתי אמיתי בין ההנהלה הנבחרת לתושבים ובעיות ייצוג. נראה כי המנהל הקהילתי בקעה רבתי סובל במידה כזו או אחרת מכל אחת מן החולשות הללו, אך בעזרת חשיבה יצירתית, עבודה קשה ושיתוף פעולה עם התושבים ועם צרכני השירותים יש סיכוי גדול שהוא יהיה גוף קהילתי חשוב בחיי היום-יום של כלל תושבי השכונה גם ללא הגדלת התקציב העירוני.

נראה שההשתתפות האזרחית בבקעה בפרט ובירושלים בכלל נובעת לפחות בחלקה מן השינויים בראשות העירייה, שיצרו את מבנה ההזדמנויות הפוליטיות המתאים לפעילות של תנועות וארגונים חברתיים. אף על פי שהשתתפות אזרחית התרחשה גם בקדנציות קודמות נראה שישנה כיום בירושלים פריחה אזרחית, שנראית ונשמעת בכל מקום ובתחומים רבים. בבקעה פועלים כמה פעילים מרכזיים, המנהלים – לרוב יחד עם המנהל הקהילתי ("בקעה רבתי" או "גינות העיר") – את המאבקים השכונתיים. בדרך כלל מדובר באותם אנשים, והדבר מלמד שרק שיעור נמוך של אנשים נמשך לפעילות אזרחית. עוד עולה שקל יותר לגייס אנשים לפעילות שעיקרה מאבק, בייחוד אם מדובר בפעילות נקודתית, ושנאנשים נוטים לפעול ביתר שאת אחרי שחוו הצלחה.

זירות המאבק בבקעה ממוקדות בנושאים קהילתיים או תכנוניים, ותכליתן לשמור על אופי השכונה ועל איכות החיים בה. את המאבקים האזרחיים המרכזיים שמתנהלים בעת האחרונה מניעה תחושת איום הרובצת על התושבים. תחושה זו נובעת משלושה מוקדים עיקריים: הראשון – יזמי הנדל"ן: אלה תרים אחר הזדמנות כלכלית ויש בידיהם הממון הנדרש לקידום תועלותיהם, הפוגעות פעמים רבות באינטרס הציבור. במקרים רבים יוצא הציבור למאבק, ולעתים אף מתגייסים לעזרתו גורמים בעירייה. השני – החשש, המאפיין את הציבור הפלורליסטי בכל חלקי ירושלים, מפני השתלטות חרדית. חרדה זו מאפיינת, מן הסתם, גם את שכונת בקעה. השלישי – "האינטרס העירוני", כלומר יוזמה כלשהי שהעירייה מעוניינת לקדם המנוגדת לאינטרס השכונתי.

אזרחות שכונתית היא פרקטיקה של דמוקרטיה בקנה מידה קטן, אבל השתתפותם של תושבי בקעה אינה נוגעת רק בפוליטיקה ה"קטנה", שעיקרה איכות חיי היום-יום, אלא גולשת גם אל נושאי המדיניות ה"גדולים": (א) היא גולשת אל השאלה למי שייכת

השכונה או העיר ומהי המשמעות של שייכות זו. (ב) היא גולשת אל הקשרים הלא טהורים שבין הון לשלטון, החשש מפניהם וההשלכות הציבוריות שלהם; אל המשמעות שיש לרפורמה המוצעת בחוק התכנון והבנייה; אל הסוגיות של הפרטת קרקעות ציבוריות ושל הקצאת קרקעות ציבוריות לאנשים או לארגונים פרטיים; אל הדרכים שבהן ניתן להשפיע על קביעת אופיו של מקום ועל הרכב אוכלוסייתו. (ג) והיא גולשת אל התנהלותו של המנהל הקהילתי. התנהלות זו מעלה שאלות – שבוודאי חורגות בהרבה מרמת השכונה – אשר למידת הייצוגיות של הנציגים, אופן מינויים והגורמים המערערים את אמון הציבור במוסדות (למשל, היעדר שקיפות, חוסר אמינות ותחושה של פעולה ללא שיתוף). טבעי שאנשים ישתתפו יותר בזירה המקומית מבזירה הארצית, מאחר שלזירה המקומית יש השפעה מידית על חיי היום-יום שלהם. וזאת הם אכן עושים. המחקר בודק גם את שיתוף התושבים בתכנון שכונת בקעה, אשר החל ברגל שמאל אך בהמשך התנהל בצורה טובה יותר ולשביעות רצונם של התושבים. הכשלים נבעו מארבע סיבות: (א) שיתוף התושבים לא התחיל בשלב מוקדם דיו. שיטת העבודה עם הנציגות השכונתית המצומצמת בלי לפתוח במהלך שיתופי נרחב יותר כבר בשלב ראשוני הייתה שגויה. (ב) לא הוגדרו כראוי הנוהל, הכללים, התקציב ולוח הזמנים הנדרש וכן המנדט שיש לתושבים בתכנון ובתוצרים שמקווים לקבל. חוסר הבהירות יצר ציפיות סותרות של הצדדים מתהליך שיתוף הציבור ומן התכנית בכללותה, ואלה פגעו באמון בין הצדדים. (ג) אף שהגיע קהל רב יחסית לכנס הגיבוש של החזון השכונתי, הוא לא ייצג את כל קבוצות האוכלוסייה בשכונה. העובדה שמרבית המשתתפים (בכל שלבי התהליך) השתייכו לקבוצות החזקות יותר בשכונה והעובדה שלא היה ייצוג לקבוצות החלשות הן בעייתיות ביותר ומעלות את השאלה מיהו הציבור שאותו מייצגים. (ד) ספק אם הגורמים האמונים על תכנית האב של בקעה, כלומר האגף לתכנון עיר בעירייה וצוות המתכננים, נכנסו לתהליך של שיתוף הציבור ברוח חיובית, חדורי רצון אמיתי להקשיב ומתוך נכונות לקבל ביקורת. גם נציגות התושבים שהובילה את התהליך בשלבי הראשונים נכנסה אליו בחוסר אמון ובחדשנות כלפי כוונות העירייה, וגישתם זו פגעה בכל המהלך.

לשיתוף הציבור בתהליכי תכנון יש פוטנציאל רב לסייע ליצירת תכנית טובה יותר, הן בעבור מזמיני התכנית הן בעבור אלה המושפעים ממנה. כדי למצות פוטנציאל זה חשוב לפעול מתוך אמונה בנחיצות התהליך במסגרת עבודה שכללית ומטרותיה ידועים לצדדים מראש, משלב מוקדם של התכנון ובמאמץ להגיע אל כל קבוצות האוכלוסייה בשטח המתוכנן. שכונת בקעה ממחישה כי שיתוף ציבור הוא תהליך דינמי וכי לציבור יש יכולת להשפיע גם על התהליך עצמו. וכך, ההחלטה (בתיווך המנהל הקהילתי) לפתוח את התהליך לציבור גדול גם במחיר עיכובו שיקמה את היחסים בין העירייה

לבין התושבים, והתהליך של גיבוש החזון השכונתי נתפס כהצלחה למרות הקושי בייצוג בעת הכנתו. הוא חיזק את האזרחות השכונתית של תושבי בקעה וביסס את הרציונל שבבסיס המאבקים השכונתיים.

האם הגברת הממד ההשתתפותי בדמוקרטיה הישראלית היא אכן הדרך הטובה ביותר לשיקום היחסים שבין הממסד לאזרחים? מחקר זה מלמד כי –

א. ההתקרבות וההיכרות שיוצרת ההשתתפות בין האזרח לבין הממסד והפוליטיקאים אינן מסייעות בהכרח ליצירת קשר טוב בין הצדדים. לעתים קרובות הן חושפות דווקא את הצדדים החיוביים פחות של המערכת ושל הדמויות הפועלות בה. ובכל זאת, המשתתפים מזהים את הדמויות שאפשר לפנות אליהן ושמוכנות ומסוגלות לסייע. במילים אחרות, היכרות מעמיקה יותר עם המערכת השלטונית מסייעת לאזרח להבין את מורכבותה ואת פניה המרובים. די אם יהיו מספיק פוליטיקאים שיוכיחו את ההפך לציבור גדול דיו, והדימוי ישתנה.

ב. ההשתתפות האזרחית מגבירה בהחלט את תחושת המסוגלות של האזרח ואת אמונו ביכולתם של אזרחים להשפיע על המציאות ולשנותה. דבר זה תורם בהכרח ליצירת טיפוס של אזרח מעורב, אכפתי ומחויב, ויש בכך תרומה לדמוקרטיה.

ג. חדירתו של שיח השיתוף של הציבור אל מערכת השלטון המקומי, על כל בעיותיה וחולשותיה, תורמת גם להחלטות המתקבלות במערכת זו וגם לחיזוק הקשר שבין האזרח לבין השלטון המקומי. עובדה זו מלמדת עד כמה חיוני לשתף את הציבור במגוון נושאים, ולא רק בתכנון, גם במסגרות נרחבות בהרבה מהמסגרת השכונתית.

אם כך, גם אם הגברת הממד ההשתתפותי עלולה להעצים את חוסר ההערכה שחש הציבור כלפי נבחרי וכלפי הממסד, נראה שזוהי הדרך הנכונה לחיזוק המשטר הדמוקרטי, להכנסת כוחות חדשים למעגל העוסקים במלאכה וליצירת טיפוס של אזרח אכפתי ומחויב יותר.

מבוא

בשנים האחרונות התגלו סימנים של רגש אנטי-פוליטי בקרב חלקים מסוימים של הציבור הישראלי המתבטאים בין השאר בירידה חדה במידת האמון של האזרחים במוסדות המדינה ובתחושות מיאוס וסלידה מן הפוליטיקה ומן הפוליטיקאים (Hermann, 2010). דומה שהיחסים שבין אזרחי המדינה, הממסד וההנהגה הפוליטית עלו על שרטון וזקוקים לשיקום. בעת הזו מתגבשת ההבנה בקרב גורמים בחברה האזרחית בישראל שהשיקום עשוי להתאפשר בעזרת הגברת ממד ההשתתפות בדמוקרטיה הישראלית. הבנה זו מתבססת על ההנחה שההשתתפות מגבירה את תחושת האזרחות ועמה את תחושות השייכות והמחויבות. הנחה נוספת היא שההשתתפות חושפת את הפעילים אל הממסד ואל הפוליטיקאים וכך עשויה להגביר את מידת האמון שלהם במערכת. השתתפות של אזרחים בפוליטיקה יכולה להיעשות בדרגות שונות, החל במקומית ביותר וכלה בדרגת המדינה הנרחבת. ואולם, טענתי היא כי גם הפעילות ברמה המקומית ביותר, בנושאים הקשורים לכאורה באיכות חייהם של תושבי המקום בלבד, נוגעת לעתים קרובות בשאלות הפוליטיות ה"גדולות". לפיכך, הפניית המבט פנימה – לשכונה אחת בעיר אחת – יכולה לתרום להבנה כיצד נעשית, נראית ונשמעת כיום בישראל השתתפות פוליטית של אזרחים.

מחקר זה יבחן את שכונת בקעה ואת אופן השתתפותם הפוליטית העכשווית של תושביה, הנובעת מהיותם אזרחי השכונה שבה הם חיים. הבחינה, מקרוב, מלמטה ומהשטח, תיעשה בהקשר העירוני הנרחב יותר תוך כדי שימוש במתודולוגיה איכותנית. באמצעות הבחינה מקרוב נוכל לזהות מיהם המשתתפים, מה מניע אותם לכך, מהן אסטרטגיות הפעולה שלהם ומהן תוצאותיה. התאוריות העוסקות בהשתתפות פוליטית דנות בנושאים אלה, ובמחקר מסוג זה הם יכולים להיבדק הלכה למעשה ולקבל ממד "אנושי" יותר וקרוב יותר לאופן שבו הדברים מתרחשים במציאות.

מחקר זה הוא חלק ממחקר נרחב יותר שאני עורכת על שכונת בקעה במסגרת עבודת דוקטור במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון, בהנחייתם של ד"ר ג'קי פלדמן וד"ר חיים יעקובי. לצורך קטע המחקר הנוכחי, שנעשה מאוגוסט 2008 עד מאי 2011, ערכתי כשלושים ראיונות,¹ עקבתי אחר העיתונות המקומית, אספתי מאות רבות של תכתובות אינטרנטיות, ערכתי תצפיות משתתפות

1 מדובר בראיונות פתוחים ומוכנים למחצה, שנמשכו שלושת רבעי השעה עד שלוש שעות.

בעשרות פגישות, ישיבות, דיונים וכינוסים במגוון פורומים ותיעדתי את שהתרחש בהם, הלכתי להפגנות, חילקתי עלונים לגבי פעילויות שכונתיות, צילמתי תמונות ושוטטתי ברחובות. אני מבקשת לטעון שלצורך הדיון בתועלת שיכולה – או שאינה יכולה – לצמוח מהגברת ממד ההשתתפות בדמוקרטיה הישראלית אפשר ללמוד רבות מן הבחינה האמפירית (כפי שאציג להלן), על השתתפותם של אזרחים "מלמטה", על אופן שיתופם "מלמעלה" ועל קשרי הגומלין שבינם לבין הממסד ברמות המקומיות – העירונית והשכונתית.

1. אזרחות שכונתית מהי?

אזרחות מוגדרת "חברות בקהילה פוליטית", והיא מניחה שותפות במערכת הפוליטית הכוללת הגדרות ברורות של זכויות וחובות (Walzer, 1989). האזרחות מורכבת משלושה ממדים: (א) ממד חוקי המוגדר על ידי זכויות אזרחיות, פוליטיות וחברתיות (אזרחות כסטטוס); (ב) ממד פוליטי הרואה באזרחים משתתפים פעילים במוסדות הפוליטיים בחברה (אזרחות כפעילות); (ג) ממד זהותי המתייחס לאזרחות כאל חברות בקהילה פוליטית, המספקת מקור חשוב לזהות (אזרחות סוציולוגית) (למשל Kymlicka and Norman, 1994).

בתקופתנו זו שבה מדינת הלאום מאבדת מכוחה מחד גיסא, ומסגרות אחרות, מעליה ומתחתיה, הופכות מרכזיות יותר מאידך גיסא, מתנהל דיון מעמיק בנושא של סוגי אזרחות נוספים, המתיימים בצד מסגרת האזרחות הלאומית (Lowndes, 1995; Painter and Philo, 1995; Beauregard and Bounds, 2000; Brodie, 2000; Hettne, 2000; Murphy and Harty, 2003; Desforges et al., 2005; Blank, 2007; Gordon and Stack, 2007). האזרחות המקומית, המכונה גם אזרחות עירונית, שרבות נכתב עליה, מתייחסת לרמת העיר ומעלה – אך מתחת לרמת המדינה (Lowndes, 1995; Beauregard and Bounds, 2000; Brodie, 2000; Blank, 2007; Gordon and Stack, 2007).

אני מבקשת להתייחס לאזרחות המתיימרת ברמה מצומצמת יותר – אזרחות שכונתית – ולבחון אותה כמסגרת אזרחית המובחנת מזו העירונית. האזרחות השכונתית מתייחסת לקהילה פוליטית הממוקמת בשטח מצומצם. במילים אחרות, האזרחות השכונתית מתייחסת לממשל מקומי שכונתי, שהופך את השכונה לקהילה פוליטית. לעומת זאת הקהילה הפוליטית שאליה מתייחסת האזרחות הלאומית היא המדינה, ואילו האזרחות המקומית-עירונית מתייחסת אל הרשות המוניציפלית.

המנהל הקהילתי של שכונת בקעה – מנהל קהילתי בקעה רבתי – הוא זה ההופך את השכונה לקהילה פוליטית. אמנם מדובר במנהל קהילתי המשרת חמש שכונות נוסף על בקעה, אך לכל שכונה נציגיה בהנהלה השומרים על זהותה העצמאית. המנהל הקהילתי, הוא המערכת השלטונית של השכונה, ומשמש מעין ממשל מקומי. זהו שלטון נציגותי שלאזרחים יש חלק בו ובבחירתו, אך בד בבד הוא מאפשר ומעודד דמוקרטיה ישירה והשתתפות מאומצת מצד האזרחים, ובמידה רבה גם נסמך עליהם. אזרחות שכונתית משמעה פרקטיקה חברתית פעילה של אנשים שהם חברים בקהילה המכונה "שכונה". אזרחות זו מאפשרת לשחזר את הדמוקרטיה הישירה וההשתתפותית שאבדה עם צמיחתן של מדינות הלאום, בגלל היותן מסגרות גדולות מדי שהאזרחות בהן גם עלולה להדיר חלק מן האוכלוסייה.

ההיגיון שמאחורי האזרחות השכונתית זהה לזה של האזרחות המקומית ומתבסס על מגורים במקום. להבדיל מן האזרחות הלאומית, מדובר באזרחות מבחירה, משום שאדם רשאי לבחור בעצמו את מקום מגוריו (Blank, 2007: 425). הצורך להפריד את האזרחות השכונתית מן האזרחות העירונית נובע בעיניי מן התנאים הייחודיים של המקום (Kearns, 1995: 172; Martin, 2003: 731), המעצבים אזרחות שונה במקומות שונים. האזרחות השכונתית בבקעה אינה דומה לזו של מאה שערים, של בית צפאפה ושל קריית היובל, ואפילו לא לזו של המושבה הגרמנית.

שלושה ממדי אזרחות – סטטוס, פעילות וזהות – מתבטאים באזרחות השכונתית. הסטטוס החוקי נקבע מעצם המגורים במקום; הפעילות נובעת מן המחויבות למקום; ואילו הזהות מתבססת על חוויות משותפות, על אינטרסים ועל ערכים. מרטין טוענת שהזהות, או מה שאני מעדיפה לכנות תחושת השייכות, מניעה פעולה מאורגנת משותפת, וזו הופכת את השכונה לקהילה פוליטית (Martin, 2003: 730). אני מבקשת לחדד את טענתה של מרטין ולומר שהארגונים השכונתיים (ובראשם המנהל הקהילתי) לא רק הופכים את השכונה לקהילה פוליטית, אלא גם את תושביה לאזרחים. אני מבקשת לטעון גם שהאזרחות, בייחוד בצורתה האקטיבית, מגבירה את הקהילתיות בשכונה ומחזקת ערכים דמוקרטיים. בכך השפעת המתרחש בשכונה מסוימת, במסגרת המקומית ביותר, חורגת מן המקום עצמו והיא בעלת פוטנציאל לשנות דבר מה גם באופן שבו מעוצבות החברה והמדינה.

ספרות עכשווית במדע המדינה מדגישה יותר ויותר את ההיבט המקומי, מתוך התפיסה המנחה שדמוקרטיה היא פרקטיקה של חיי היומיום, המתבצעת בידי אנשים בשר ודם במקומות מגוריהם לאור ההקשר שבו הם חיים ופועלים (למשל; Lowndes, 1995; Abers, 2000; Martin, 2003; Bakker et al., 2010). בד בבד נעשה ניסיון להרחיב את ההגדרה המסורתית של המושג "השתתפות פוליטית". סידני ורבה ונורמן נאי

(Verba and Nie, 1972) מציגים את ההגדרה המקובלת ביותר: השתתפות פוליטית משמעה מעשים מניבי תוצאות שכוונתם להשפיע על בחירתם של אנשים לממשלה ועל קבלת החלטותיהם מרגע היבחרם. ההגדרה המורחבת, כמו זו של יאן ון דת', חוזה-רמון מונטרו ואנדרס וסטהולם (Van Deth et al., 2007) שונה בכמה מובנים. ראשית, הם מבחינים בין דמוקרטיה בקנה מידה גדול (large scale democracy), כזו הנוגעת לקבוצות גדולות של אנשים, מן הדרג העירוני ומעלה, לבין דמוקרטיה בקנה מידה קטן (small scale democracy), כזו הנוגעת לקבוצות קטנות יותר של אנשים. ראשית, הם טוענים שהשתתפות בדמוקרטיה בקנה מידה קטן יכולה, אך איננה מוכרחה, לכוון לדרג קבלת ההחלטות הממשלתית. שנית, הם אינם מתייחסים רק להשפעה על המוסדות הממשלתיים אלא גם להשפעה ברמות נמוכות יותר. שלישי, הם כוללים גם פעילות במסגרת ארגונים, עמותות ורשתות חברתיות, שאותה הם מכנים השתתפות חברתית. לטענתם, ההשתתפות החברתית תורמת למימוש אזרחות: היא מאפשרת לאזרחים לקיים ממשל עצמי שאיננו כפוף למדינה, באמצעות המנהלים הקהילתיים; היא מספקת הזדמנויות להשתתפות פוליטית, בקנה מידה גדול או קטן; היא מסייעת לאזרחים לרכוש את הכישורים האזרחיים הדרושים כדי להשפיע; והיא מקדמת ערכים אזרחיים, כמו אמון חברתי בין אנשים, המשפיעים על מידת השתתפותם של האזרחים בדמוקרטיה (שם: 7-9). אנו רואים אפוא כי גודל היחידה הארגונית הוא זה הקובע את היקף הדמוקרטיה ולא הנושאים העומדים על הפרק. חלוקה זו רלוונטית ביותר לענייני מפני שאני מתייחסת במיוחד לפעילות הנעשית בהיקף המצומצם והשכונתי. על פי קריטריונים אלה, השתתפותם של תושבי בקעה היא בגדר השתתפות חברתית, אך איננה מקבלת את ההבחנה בין השתתפות פוליטית לבין השתתפות חברתית. הגבולות בין ה"חברתי" ל"פוליטי" מטושטשים, ולדעתי הפרדה ביניהם אינה תורמת לדיון. לפיכך, מבחינתי כל פעילות הנעשית במטרה להשפיע על מדיניות ציבורית כלשהי אפשר לכנותה "השתתפות פוליטית".

נהוג להבחין בין השתתפות בפוליטיקה ממסדית, למשל הצבעה בבחירות או חברות במפלגה, לבין השתתפות בפוליטיקה החוץ-ממסדית (למשל הרמן, 1995). ואולם, הגבולות בין מה שנחשב ממסדי לבין מה שנחשב חוץ-ממסדי מטושטשים למדי. נראה שההשתתפות החוץ-ממסדית מאפיינת בייחוד את התקופה שבין שתי מערכות בחירות, ולכן נעשית בצד הפעילות הממסדית התקופתית. גם מגוון הדרכים שבהן אפשר להשתתף הוא נרחב ביותר – למשל חתימה על עצומות, תרומת כסף, הפגנה, חרם צרכנים או אקטיביזם דרך האינטרנט, וחורג בהרבה מן הדרכים המסורתיות של הצבעה ושל חברות במפלגה. כיום המפלגות הן המוסד הזוכה למידת האמון הנמוכה ביותר מצד אזרחי המדינה (אריאן ואח', 2008: 54-55; 2009: 58-59), ושהנאמנות כלפיהן כמעט

שפסה מן העולם. במציאות שכזו קשה לצפות לשיעורים גבוהים של חברות במפלגות, וזה אכן המצב הלכה למעשה (אריאן ואח' 2008: 76).

נוסף על כך שיעורי ההצבעה בבחירות כיום נמוכים הרבה יותר מכפי שהיו בעבר. ואולם, כפי שטוען ראסל דלטון (Dalton, 2008), החוקר השתתפות פוליטית בארצות הברית, יש לראות במגוון רחב של פעולות שהציבור נוקט מעשים המבטאים השתתפות פוליטית. לטענתו, השינוי בדפוסי ההשתתפות נובע משינוי בנורמות האזרחות: מתפיסת אזרחות המתבססת על חובות לתפיסת אזרחות המתבססת על מחויבות. ככל שאנשים מיטיבים להפנים את תפיסת האזרחות המבוססת על מחויבות, ואינם מסתפקים במילוי חובתם על ידי הצבעה בבחירות, כך הם מחפשים דרכים שונות וישירות יותר להשפיע על המדיניות. אם בוחנים את כל מגוון הדרכים העומדות לרשות האזרחים כיום לצורך השתתפות פוליטית, ואין מצמצמים זאת לדרכים המסורתיות בלבד, עולה כי השתתפות זו נמצאת דווקא בפריחה, ולא בנסיגה כפי שטוענים חוקרים רבים אחרים. לפיכך דלטון איננו מבחין בין שני סוגי ההשתתפות – הממסדית והחוץ-ממסדית – וכל אחת מן הפעולות שהוא מציין יכולה להיעשות בשני האפיקים כאחד. אקטיביזם באמצעות האינטרנט למשל יכול להתבצע במסגרת הפריימריז במפלגה או לחלופין באמצעות הפצת מידע על הפגנה שמארגן גוף אזרחי. אני מבקשת אפוא לטעון כי בחיי היומיום של אנשים המעוניינים להשפיע על המציאות סביבם ולשנות אותה, ההבחנה בין השתתפות פוליטית ממסדית לבין השתתפות חוץ-ממסדית איננה חשובה. הפעילים משתתפים בכל דרך המתאימה לאופיים, לדרך חייהם ולתפיסת עולמם, ואשר נתפסת בעיניהם כיעילה בקידום הנושא שעל הפרק.

כעת נשאלת השאלה: השתתפות לשם מה? חסידי גישת הדמוקרטיה ההשתתפותית, גישה שהתפתחה בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים, סוברים כי הממסד צריך לאמץ דגם המחייב מעורבות אזרחית בכל רמות הפעילות החברתית, החל במקום העבודה וכלה במדינה. הנחת היסוד שלהם היא שהחלטות בעלות השלכות חברתיות נרחבות חייבות להידון בהשתתפות רבתה, כלומר בהתכנסויות ציבוריות, ולא בחדרי חדרים על ידי מספר מוגבל של מקבלי החלטות. חסידיה של גישה זו מעוניינים להעניק לכל האזרחים את מרב האפשרויות להשתתף בקבלת החלטות המשפיעות על גורלם (הרמן, 1995: 58-61). ואולם, תומכי הדמוקרטיה ההשתתפותית אינם מעוניינים ביצירת מערכת דמוקרטית מסוג אחר ואינם מבקשים להפקיע מידי הממסד את סמכות קבלת החלטות. קריאתם היא לאפשר מקום נרחב יותר לדיון ציבורי בסוגיות שונות ולדרוש מן הממסד השלטוני לתת דין וחשבון לציבור על מעשיו. מבחינת המערכת, הגברת הממד ההשתתפותי ככלי להגברת שביעות רצונם של האזרחים מן המערכת ולהפחתת

ניכורם כלפיה צריכה, אם כן, להיות ערך דמוקרטי (הרמן, 1995; Verba and Nie, 1972). מבחינת האזרחים, בהשתתפות טמון פוטנציאל אמיתי להשפיע ולהביא לשינוי. על השאלה "מתי אנשים יבחרו לפעול ברמה המקומית-קהילתית (ומתי לא)?" אפשר לענות באמצעות מודל תאורטי המכונה "מסגרת קליר" (The CLEAR Framework). המודל פותח בידי חוקרים בריטים, שהגיעו למסקנה כי אנשים משתתפים בתנאים האלה: (א) כשהם מסוגלים – כשיש להם הכישורים והמשאבים המתאימים לשם כך; (ב) כשהם רוצים – כשהם מרגישים מזוהים עם הקהילה הם מוכנים גם להיות מעורבים בה; (ג) כשמאפשרים להם – כאשר ההשתתפות נעשית במסגרת כלשהי, המעניקה לפרט המשתתף ביטחון ומשוב על כך שיש ערך לפעילותו; (ד) כשמבקשים מהם – אנשים משתתפים יותר אם מבקשים מהם לעשות כן ובייחוד אם מקבלי ההחלטות מבקשים את סיועם בקבלת החלטה מסוימת; (ה) כשמגיבים אליהם – כדי שאנשים ישתתפו בקביעות עליהם לקבל את התחושה שמעורבותם משפיעה. אם בעבר נתקלו בהיעדר תגובה או באי-קשב מצד הרשויות, הם לא ימהרו להשתתף פעם נוספת (Lowndes et al., 2006).

מאז אמצע שנות התשעים נוטים אזרחים רבים יותר להשתתף, מפני שהם אינם מוכנים עוד להשאיר את ההחלטות בידי "מומחים", אשר יודעים כביכול מה טוב לציבור (צ'רצ'מן וסדן, 2003: 9-10). שינויים אלה במודעות הציבור נובעים ככל הנראה מהשחיקה הכללית בסמכותן של הרשויות ומחוסר האמון הגובר במוסדות השלטון. לרברי ארזה צ'רצ'מן ואלישבע סדן, התפתחות זו אילצה חלק מהרשויות להבין כי אי-אפשר להתעלם מדרישת הציבור להשתתף בקבלת ההחלטות וכי יש גם לפעול "מלמעלה" לשיתופו. כך, בעוד השתתפות פוליטית צומחת "מלמטה", כלומר מן האנשים עצמם, שיתוף ציבור בא מלמעלה, כלומר מן הרשויות. השאלה המתעוררת היא: האם ההכרה היא רק בתקינות הפוליטית של שיתוף הציבור או שמא חל בד בבד גם שינוי תפיסתי הרואה בשיתוף ציבור ערך וחשיבות?

תהליך שיתוף הציבור קשה משלוש סיבות עיקריות: (א) השאלה באיזו מידה אכן משקף התהליך את עמדתו ואת רצונו של ה"ציבור", שכמובן אינו עשוי מקשה אחת אלא מורכב מקבוצות שונות בעלות אינטרסים מגוונים; (ב) הקושי האינהרנטי לשתף את כלל הציבור, גם אם נעשים לשם כך מאמצים גדולים; (ג) היותו של התהליך ארוך, מאומץ ויקר משאבים. נדמה כי לעתים הציפייה מצד הציבור ומצד הרשויות ל"שיתוף הציבור" בכל עניין, ובייחוד בנושאי תכנון, שלא תמיד ברור לצדדים כיצד יש לממשו, גורמת בסופו של דבר לכך שהמהלך הופך בידי השלטון לכלי שמטרתו יצירת מראית עין של

שיתוף, בלי שיתקיים בו תוכן ממשי. לפיכך צ'רצ'מן וסדן קוראות לקיום שיתוף ציבור אמיתי וכן שיש לעשותו במקצועיות ובמומחיות.

בדומה לחלוקת הפרקטיקה הדמוקרטית לקטנה ולגדולה, בהתאם לגודל היחידה שבה מדובר, קיימת חלוקה גם בפרקטיקה הפוליטית. בעוד שפוליטיקה בפ"א גדולה (with a capital P; להלן – פוליטיקה גדולה) עוסקת בנושאים "גדולים" כמו ביטחון, יחסי חוץ או מדיניות רווחה, פוליטיקה בפ"א קטנה (with a small p; להלן – פוליטיקה קטנה) עוסקת בנושאים הקשורים ברווחתם האישית של פרטים ושל קבוצות, דוגמת ניקיון, ביטחון אישי ושירותים ציבוריים מספקים (Stoker, 2001; Bakker et al., 2010). אין הכוונה היא שחשיבותם של הדברים ה"גדולים" עולה על זו של הדברים ה"קטנים", אלא שמדובר בשתי ספרות הפועלות בו בזמן. הפוליטיקה הקטנה היא יישומם של עקרונות המדיניות הגדולים בחיי היומיום של הפרט. לפיכך בעבור רבים אזרחות פעילה בתחום זה היא אפשרית יותר, נגישה יותר ומשמעותית יותר. הפעילות השכונתית המתוארת במאמר זה נעשית בתחום הפוליטיקה הקטנה, משום שהיא מתמקדת באיכות חייהם של התושבים ובנושאים חשובים בחיי היומיום שלהם. עם זאת ראוי לציין שפוליטיקה זו מקיימת קשר הדוק עם הפוליטיקה הגדולה. זאת, לא רק משום שהאחרונה עוסקת באיכות חייהם של כלל תושבי המדינה אלא גם משום שהמאבקים המקומיים נוגעים לעתים בנושאים ה"גדולים", כמו מגמות של הפרטה, קשרי הון ושלטון, מדיניות התכנון והבנייה והיחסים החברתיים המורכבים בישראל.

מן הבחינה ההיסטורית קדם מושג האזרחות לדיון בלאומיות והתייחס לאזרחות עירונית. יש הטוענים כי האזרחות העירונית השתמרה בצד האזרחות הלאומית וכי כיום, בצד שחיקתה החלקית של המדינה, אנו עדים להתחזקותה (Gordon and Stack, 2007). לפיכך, אזרחות במובנה הרחב הביעה מאז ומתמיד שייכות ומחויבות למקום מסוים. האזרח הפועל למען קהילה המבוססת במקום מסוים ושבאמצעותה הוא מוגדר (Desforges et al., 2005: 440–441). עם גידולן הגאוגרפי והדמוגרפי של היחידות הפוליטיות נשחקו ה"אינטימיות" האזרחית, האחדות המוסרית והאמון ההדדי שאפיינו את התקופה הקלסית, ובייחוד את יוון הקדומה. בעקבות זאת גם האפשרות לקיים דמוקרטיה ישירה נעלמה, והאזרחים הפכו לפסיביים (הרמן, 1995: 28). הרעיון של ממשל מקומי (local governance) שנפוץ בכריטיניה החל בתקופת מרגרט ת'אצ'ר (Fyfe, 1995; Kearns, 1995; Stoker, 2001), וכמוהו רעיון המנהלים הקהילתיים – מנסים לשחזר את המסגרת האזרחית המצומצמת שהייתה בעבר ואת יתרונותיה. ממשל מקומי מתבסס על פעילות התנדבותית המאפשרת לאזרחים מעורבות רבה יותר ויכולת

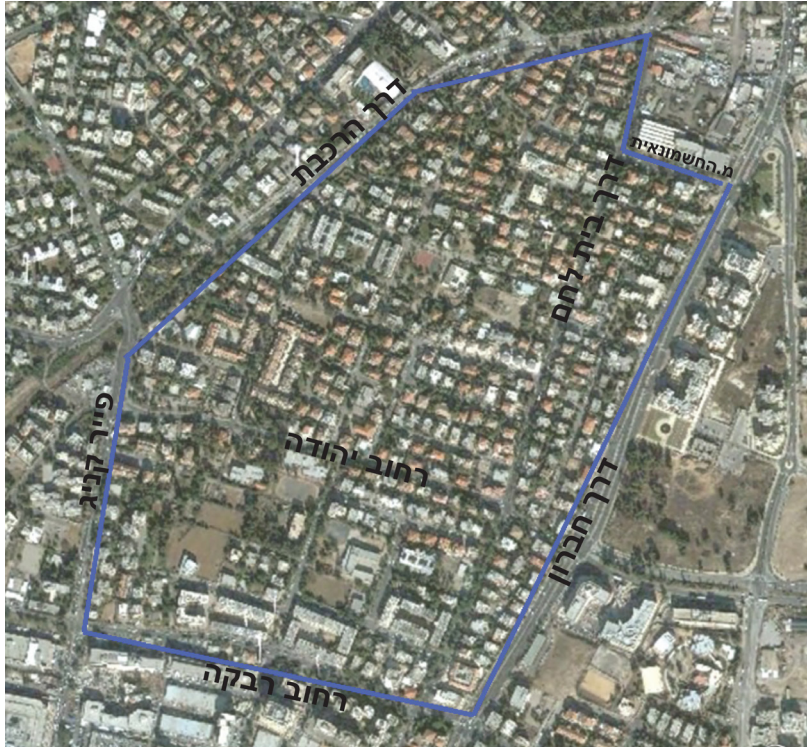
השפעה בזירה הפוליטית המקומית. מדובר בהעברת סמכויות מן הרשויות המקומיות הנבחרות (למשל עיריות) לארגונים אחרים (למשל מנהלים קהילתיים). אך מהותם של רעיונות האזרחות הפעילה והממשל המקומי אינה רק העברת סמכויות אל האזרחים אלא גם העברת האחריות אליהם.

אדה קירנס טוען כי לאזרחות פעילה ולממשל מקומי יש פוטנציאל אמיתי לחיזוק פרקטיקות של אזרחות, לביסוס ערכים של דמוקרטיה השתתפותית ולהגברת יכולת השפעתם של האזרחים על המערכת. עם זאת לעתים קרובות הם נכשלים במימוש, ולכן הם בוחרים להתמקד בשיפור איכות השירותים לאזרח (Kearns, 1995: 169). לרבריו פוטנציאל זה לא יתממש כל עוד לא יובא בחשבון תפקידו המתווך של המקום (שם: 172), וזאת משום שלמקום, ובייחוד לאנשים שחיים, בו שמורה חשיבות מכרעת לגבי השאלות אם ממשל מקומי יתקיים בו, ואם כן – מה יהיה טיבו (ראו גם Hasson and Ley, 1997: 35). הניסיון לכפות מודלים אחרים, בלי שאלה יותאמו לתנאיו הייחודיים של המקום, פוגם ביכולת ההצלחה של הממשל המקומי. ואולם, הווארד ליטוין (Litwin, 1993) טוען במאמרו העוסק בהקמת המנהלים הקהילתיים כי גם אם לא סביר שעיריית ירושלים תאמץ מודל מודולרי, בהחלט סביר שהשונות בין השכונות תייצר בכל זאת צורות שונות בין מנהלים. אין ספק שנבואתו של ליטוין התגשמה. בעוד העירייה עושה כל שביכולתה כדי ליצור מודל אחיד של מנהלים, הלכה למעשה יש הברלים עצומים בין המנהלים הקהילתיים, הנובעים מהמקום, מהתושבים שחיים בו ומהמשאבים העומדים לרשותם. לפיכך מידת השתתפותם של תושבי העיר משתנה גם כן. אינני סבורה כי רק בבקעה מתפתחת אזרחות שכונתית, אלא שזוהי דוגמה למגמות עכשוויות בירושלים כולה. יתרה מזו, אני סבורה שעל אף ייחודו של המקרה הירושלמי, התפתחויות דומות מתרחשות, או יכולות להתרחש, גם במקומות אחרים.

2. שכונת בקעה: רקע

בְּקֵעָה (או גאולים בשמה העברי) היא שכונה בדרום ירושלים. שמה מגיע מערבית, ומשמעותו בקעה. בקעה משתרעת כיום על כשליש משטחה של "בקעה ההיסטורית". גבולותיה של השכונה כיום הם רחוב רבקה מדרום; רחוב פייר קניג ממערב; דרך הרכבת מצפון-מערב; דרך חברון ממזרח (תצלום 1). השכונות הסובבות אותה הן תלפיות בדרום; מקור חיים במערב; המושבה היוונית והמושבה הגרמנית בצפון-מערב; ואבו תור ותלפיות הישנה במזרח.

תצלום 1: גבולות שכונת בקעה כיום



תצ"א, מערכת המפות של עיריית ירושלים (באדיבות עיריית ירושלים)

בקעה נוסדה בסוף המאה התשע עשרה בידי פלסטינים אמידים, נוצרים ומוסלמים, והתגוררו בה גם ארמנים ויוונים-אורתודוקסים מיוון. השכונה נשאה אופי חקלאי למחצה, ועד שנות החמישים של המאה העשרים שימשו חלקים נרחבים ממנה לגידולים חקלאיים. כמו בימינו, גם בשנותיה כשכונה ערבית הייתה דרך בית לחם המרכז המסחרי והמוקד השכונתי.

תושביה הפלסטינים והאחרים של בקעה נאלצו לעזוב אותה בחודש מאי 1948, אחרי שנכבשה בידי כוחות ההגנה במסגרת מבצע קלשון (אביזוהר, 2002). בתי הפלסטינים הנטושים יושבו על ידי עולים חדשים, בעיקר מזרחים, שהגיעו לישראל

בשנות החמישים. עד שנת 1967 הייתה בקעה שכונת ענייה וקרובה יחסית לגבול הירדני, אך השינויים בגבולות העיר בעקבות מלחמת ששת הימים היו נקודת מפנה בעבור השכונה, והיא החלה לעורר עניין בקרב מעמדות הביניים. עניין זה, שהניע תהליך של ג'נטריפיקציה² בשכונה, נבע הן מהשינוי הגאופוליטי (כהן, 1985; גונן וכהן, 1989; Gonen, 2002) והן מצמיחת שיח אדריכלי פוסט-מודרני, שבעקבותיו התגלה קסמם של הבתים הערביים, והם הפכו למושכים בעיני חלקים מהציבור (Nitzan-Shiftan, 2005). בסוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים החלו להגיע אל השכונה, תחילה בטפטופים ולאחר מכן במספרים גדולים יותר, בני המעמד הבינוני, רובם צעירים או בעלי משפחות צעירות, משכילים, אשכנזים וחילונים (כהן, 1985). מאז שהחל התהליך עלו מחירי הנדל"ן בבקעה במאות מונים, והשכונה, שכאמור הייתה בעבר שכונת מצוקה, נחשבת כיום שכונת יוקרה.

מתחילתו כלל תהליך הג'נטריפיקציה של בקעה עולים חדשים מארצות המערב, ובעיקר מצפון אמריקה, מצרפת ומבריטניה, שנמשכו אל ה"אותנטיות" של בתי השכונה שסימלו אולי את ירושלים ה"מדומינת" שלהם. כבר בשנות השמונים היו העולים כ-30% ממחוללי הג'נטריפיקציה בשכונה. כיום, כשרוב העולים שמגיעים הם דתיים, נראה שמשיכתם לשכונה נובעת מהמוסדות – ובעיקר מבתי הכנסת – שהקימו חבריהם שהתיישבו בה לפנייהם, מהקהילה הגדולה של אנשים מארצות מוצאם ומאופייה הייחודי של השכונה. מחירי הבתים הגבוהים מביאים לכך שרוב אלה שבכוחם לרכוש כיום דירה או בית בשכונה הם עולים מבוססים או "תושבי חוץ" שאינם חיים בעיר דרך קבע. למרות יוקר המחייה עוברת אל בקעה גם כיום אוכלוסייה ישראלית צעירה מן המעמד הבינוני, בשכירות או ברכישה, בדרך כלל של דירות קטנות וישנות יחסית.

עם זאת מתגוררת עדיין בבקעה אוכלוסייה ותיקה שהתיישבה בשכונה מאז סוף שנות הארבעים ובמהלך שנות החמישים והשישים. להערכתי, ובהיעדר נתונים רשמיים, אוכלוסייה זו מונה כ-20% מתושבי השכונה, וחלקה מתגורר ב"כיס העוני" שנתרו בה. מדובר בכמה שיכונים מוזנחים במיוחד, שחלק מדייריהם שרויים במצוקה כלכלית של ממש. במילים אחרות, באופן הדרגתי הופכת בקעה לשכונה הומוגנית יחסית מן הבחינה המעמדית, כשרוב אוכלוסייתה שייכת למעמד הבינוני והבינוני-גבוה. לעומת זאת, השכונה הטרוגנית מאוד מן הבחינות אחרות. מי שמשלמות את מחיר התהליך הן כמובן האוכלוסיות הוותיקות יותר והאוכלוסיות המבוססות פחות, שנאלצות כיום

2 ג'נטריפיקציה היא תהליך עירוני-חברתי לא מתוכנן שמאופיין בהדירת אוכלוסייה מהמעמד הבינוני והגבוה לשכונות חלשות במרכזי ערים.

לעזוב את השכונה בשל פיתוי כלכלי למכור את נכסיהן או מחוסר יכולת לרכוש או לשכור נכס בשכונה.

השתנותה המעמדית והתרבותית של השכונה מתבטאת בהדתה שלה, בתרבות הצריכה המפותחת שבה ובהתפתחותו של שוק הדיור. אך בהיות הג'נטריפיקציה תהליך המעלה על פני השטח את השאלה "למי שייכת השכונה?", לא אחת יוצאים תושביה למאבקים המתעוררים פעמים רבות על רקע שאיפתם לשמור על אופי השכונה כשכונה שהבנייה בה נמוכה יחסית, שיש בה צביון אדריכלי מעניין, ששוררת בה אווירה קהילתית ושאוכלוסייתה הטרוגנית ופלורליסטית,³ משום שמאפיינים אלה הם שהביאו אותם אליה מלכתחילה.

בקעה היא שכונה קטנה, הן בשטחה והן בגודל אוכלוסייתה. שטחה הוא כ-575 דונם⁴ ומספר תושביה עומד ככל הנראה על כ-7,500.⁵ כשמדובר בהתפלגות האוכלוסייה על פי גיל, ניכר פער מסוים בין הנתונים הרשמיים לבין המצב בשטח. על פי הנתונים ה"יבשים" מדובר בשכונה מבוגרת יחסית,⁶ שרוב אוכלוסייתה בגיל העבודה. נוסף על כך, על פי נתוני הסקר שערך צוות המתכננים המופקד על תכנית האב לבקעה, אוכלוסיית השכונה אף הצטמצמה במהלך חמש עשרה השנים האחרונות (בצד גידול של למעלה מ-300 יחידות דיור), ובכלל זאת ירד שיעור הילדים בשכונה. בהשוואה לשכונות אחרות בעיר נחשבת אפוא בקעה לשכונה "מבוגרת", אך כידוע, בשל העובדה שרוב אוכלוסיית העיר היא חרדית, דתית ופולסטינית שיעור הילדים בירושלים גבוה במיוחד. ואולם, בהשוואה לשכונות אחרות באזור "העיר ההיסטורית" (אותם חלקים של

3 השימוש במונח "ציבור פלורליסטי" בהקשר הירושלמי מתייחס אל הציבור הלא חרדי בעיר. בעוד שבמקומות אחרים החלוקה היא בין דתיים לחילונים, בירושלים מדובר בחרדים מול שאר הציבור היהודי: הדתי, המסורתי והחילוני. הפלורליזם של ציבור זה מתבטא ביכולתו להכיל אורחות חיים שונים משלו ולכבד אותם. הציבור החרדי אינו נחשב פלורליסטי, משום שלרוב אינו יכול לחיות עם אורחות חיים שונים.

4 שטחה של ירושלים כולה הוא 126 אלף דונם.

5 מקורות שונים מציינים נתונים אחרים לגבי גודל אוכלוסייה: על פי נתוני המנהל הקהילתי משנת 2010 אוכלוסיית השכונה מונה 11,132 תושבים. לעומת זאת, הסקר של צוות המתכננים של תכנית האב, המסתמך על אזורים סטטיסטיים, מציין שמדובר ב-6,888 תושבים (נכון לשנת 2007).

6 גם כאן יש פער בין הנתונים של המנהל הקהילתי לבין אלה של הסקר שערך צוות המתכננים: על פי נתוני המנהל כ-14% הם ילדים עד גיל 12, כ-12% הם בני נוער מגיל 13-21, כ-26% הם בני 22-40, כ-27% בני 41-60, כ-14% בני 61-74, ו-8% בערך הם קשישים בני 75 ומעלה. לעומת זאת, על פי נתוני הסקר, כ-21% הם ילדים עד גיל 14, כ-6.5% הם בני נוער בגיל 15-19, כ-29% הם בני 20-39, כ-21% הם בני 40-59, כ-5% הם בני 60-64 ועוד כ-15% הם בני למעלה מ-65. כלומר, מנתוני הסקר עולה תמונה של שכונה מעט צעירה יותר.

ירושלים שנבנו לפני 1948), שבגלל יוקר המחייה בהן ותהליכים נוספים שהן עוברות הן מזדקנות במיוחד, נראה שאוכלוסייתה של בקעה צעירה יחסית. המציאות היא שבקעה דווקא ידועה כריבוי המשפחתונים וגני הילדים שבה. המסגרות החינוכיות בשכונה – ובייחוד הגנים ובתי הספר בזרם הממלכתי-דתי – עולות על גדותיהן,⁷ גני המשחקים שלה מלאים בהורים ובילדים בשעות אחר הצהריים, ואנשים עוברים אליה משכונות אחרות כיוון שהיא נתפסת בעיניהם כשכונה צעירה.

באשר לעולים מארצות המערב, מדובר בעלייה שהחלה לצבור תאוצה החל במחצית השנייה של שנות השישים ובמהלך שנות השבעים. על אף צמצום העלייה הכללית לישראל בשנים האחרונות דווקא מספר העולים ממדינות המערב עולה, ובשנת 2009 הם היו כ-40% מהעולים. על פי נתוני המשרד לקליטת העלייה, ירושלים היא העיר שאליה מגיע השיעור הגבוה ביותר של עולים אלה. מרביתם בוחרים להתיישב בשכונות המבוססות במרכז העיר. באשר לעולים מארצות המערב שחיים בבקעה, ההערכה, המתבססת על נתוני מנהל קהילתי בקעה רבתי, היא שמספרם עולה בהדרגה, והם כיום כ-25% מתושבי השכונה. אם מתייחסים לנראות העולים או להישמעות שפתם, ההופכות אותם לקבוצות מובחנות, יש להוסיף על מספר זה גם את בני הדור השני הממשיכים לדבר ביניהם בשפת אמם. להערכתנו, תוספת זו תעלה את שיעור דוברי האנגלית והצרפתית בשכונה ל-30%-40%.

מן הבחינה הרתית, יש בבקעה אוכלוסייה מעורבת של דתיים, מסורתיים וחילוניים עם מיעוט חרדי קטן, שרובו ספרדי. נראה שבדומה לפרופיל של העיר ירושלים כולה, גם בבקעה החילונים הם מיעוט, אם כי לא מיעוט קטן. אף שאין על כך נתונים רשמיים, אפשר לחלץ מידע מסוים מנתוני מערכת החינוך בשכונה. על פי נתוני המנהל הקהילתי משנת 2010, 43% מהילדים רשומים בגנים ממלכתיים-דתיים, 40% בגנים ממלכתיים,⁸ ו-17% בגנים חרדיים. באשר לבתי הספר – 45% מילדי השכונה לומדים בבתי ספר בזרם הממלכתי-דתי, 44% בבתי ספר ממלכתיים ו-11% בבתי ספר חרדיים (הנתונים אינם מציינים באיזה זרם חרדי מדובר).

7 על פי נתוני המנהל הקהילתי משנת 2010 מספרם של ילדי בקעה הרשומים בגני הילדים בזרם הממלכתי-דתי הוא 95, 87 ילדים רשומים בגנים הממלכתיים ו-38 בזרם החרדי. בבתי הספר הממלכתיים-דתיים רשומים 528 מילדי השכונה, 510 רשומים בבתי הספר בזרם הממלכתי ו-128 בזרם החרדי.

8 למיטב ידיעתי, בגנים הממלכתיים בשכונה רשומים ילדים רבים ממשפחות דתיות, שבוחרים בהם בשל צפיפות ורישום יתר בגני הילדים הממלכתיים-דתיים, קרבה למקום המגורים, וידיעה כי הצוות החינוכי מקנה ערכים יהודיים מספקים (בגן ממלכתי אחד מתקיימת בקביעות אפילו תפילת בוקר).

כפי שעולה מן הנתונים, למרות ההומוגניות המעמדית היחסית, בקעה היא שכונה הטרוגנית שאוכלוסייתה מורכבת מאנשים הבאים מרקע מגוון. נדמה כאילו אוכלוסיית השכונה מבטאת את כל "השכבות הארכאולוגיות" שבה: יש בה כמה ארמנים ויוונים שנשארו מלפני 1948; מזרחים ותיקים (וצאצאיהם) שהתיישבו בה מסוף שנות הארבעים ובמהלך שנות החמישים והשישים; מחוללי הג'נטריפיקציה שהתיישבו בשכונה בכל אחד משלבי התהליך – בשנות השבעים, השמונים, התשעים והאלפיים; ועולים ותיקים וחדשים מצפון אמריקה, מצרפת, מאנגליה ומארצות מערביות נוספות; יש בה חילונים, רפורמים, קונסרבטיבים, מסורתיים, אורתודוקסים-מודרניים, אורתודוקסים שמרנים וחרדים; ספרדים ואשכנזים; שמאלנים וימנים; צעירים ומבוגרים; עולים חדשים, עולים ותיקים וילידי הארץ; בעלי השכלה גבוהה בצד חסרי השכלה פורמלית; אנשים מכל המעמדות הסוציו-אקונומיים, החל בעשירים ביותר שביכולתם לרכוש בתים בעלות של מיליוני דולרים וכלה באנשים קשיי יום הנסמכים על מערכת הרווחה; בצד עברית מדברים בה אנגלית וצרפתית אך גם גרמנית, ספרדית, רוסית, איטלקית, ערבית, אמהרית ועוד. ההטרוגניות של השכונה היא אחד ההיבטים המושכים בה והקוסמים ביותר לאנשים שחיים בה.

איכות החיים בשכונה גבוהה. זו שכונה שקטה יחסית וירוקה יחסית. דרך בית לחם היא רחוב שכונתי ראשי ושוקק חיים, ועמק רפאים הסמוך, רחובה הראשי של המושבה הגרמנית, שוקק אפילו יותר. הבנייה הנמוכה, השטח הגאוגרפי המצומצם והאווירה הקהילתית הופכים את בקעה למעין כפר עירוני, עם תודעה ועם זהות שכונתית מובחנת. לפיכך, כל דבר המאיים על רצונם של התושבים לשמור על איכות חייהם הגבוהה ועל אופי השכונה, לפחות באופן שבו תופסים זאת התושבים הפעילים, גורם להם להתנגד, להיאבק ולהילחם.

א. "למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט" (ישעיהו סב, א): ההקשר העירוני הנרחב

1. הבחירות המוניציפליות, נובמבר 2008

הבחירות המוניציפליות ב-11 בנובמבר 2008 חוללו שינוי בירושלים. המתמודדים על ראשות העירייה היו מאיר פרוש, ניר ברקת, ארקדי גאידימק ודן בירון. הציבור הפלורליסטי של ירושלים יצא מגדרו כדי להביא לבחירתו של ניר ברקת, או חשוב מכך, כדי למנוע את בחירתו של פרוש, איש אגודת ישראל, לראש עירייה חרדי נוסף לאחר אורי לופוליאנסקי. מעט לפני הבחירות אמר פרוש ביידיש באוזני קהל חרדי בבית המדרש של חסידות בעלז בירושלים כי "בתוך עשר שנים לא יעמוד חילוני בראש שום עירייה, אולי רק באיזה כפר עלוב". ככל הנראה, בגין אמירה זו, שהפכה פומבית ללא ידיעתו, הפסיד פרוש את רוב מצביעיו הפוטנציאלים מן הציבור הפלורליסטי, שהתקשו להאמין שהוא יהיה ראש העירייה של כל הירושלמים, ולא רק של הציבור החרדי בעיר. מסע הבחירות של ברקת התמקד בנושאים שהטרידו יותר מכול את תושבי העיר וביניהם: חינוך, כלכלה ופרנסה, ניהול העיר, השארת הצעירים, דיור, ניקיון ותחבורה. רשימתו "ירושלים תצליח" הורכבה מאנשים בעלי רקע שונה של עשייה, עם עמדות פוליטיות מגוונות, אשר מייצגים קהל מגוון. הרשימה אינה מקושרת למפלגה גדולה המיוצגת בכנסת, עובדה הגוררת בדרך כלל קושי במימון הבחירות. אך במקרה זה עובדה זו לא מילאה תפקיד מרכזי בשל היותו של ברקת בעל ממון אישי רב. עם זאת, היעדר הזיקה המפלגתית התגלה בכל זאת בדיעבד כבעיה בנושא קבלת התקציבים לעיר לאחר הבחירות. יש לומר כי ניר ברקת לא נתפס בהכרח כמועמד האידיאלי בעיני הציבור הפלורליסטי, ולכן הושמעה נגדו ביקורת חריפה. רבים חששו מפני עמדותיו הפוליטיות הימניות, שבעיר כמו ירושלים הן הרות גורל ביותר, וביקרו גם את כישוריו האישיים. אף על פי כן בעיני רבים הוא נתפס כאפשרות הגרועה פחות, כבררת מחדל. בפוסט שלו ב"דה-מרקר קפה", מ-9 בנובמבר 2008, כתב שחר אילן כך:

למה ברקת? הבחירה בין מועמד חילוני חסר כריזמה, שאיבד את הכוון, למועמד חרדי שכל הכישרון והניסיון שלו יכולים לעבוד נגד החילונים די מייאשת, עד שעולה השאלה אז למה להצביע בכלל? סיבה אחת היא

שהחילונים באמת חרדים מפרוש והבחירה שלו עלולה להגביר מאד את הבריחה מפה. סיבה שנייה היא שבחירה של איש היי טק כמו ברקת יכולה לשוב ולחבר את ירושלים לישראל החילונית של ההיי טק והעסקים הגדולים. בחירה של פרוש תסמל את הנתק הסופי בין ירושלים לשאר הארץ. סיבה שלישית היא שזו כנראה ההזדמנות האחרונה להחזיר את העיר לחילונים שלה, וזה המועמד היחיד שיש לחילונים.

בבחירות 2008 הצביעו כ-43% מכלל בעלי זכות הבחירה, שהם למעלה מ-228 אלף איש, 5% יותר מאשר בבחירות הקודמות בשנת 2003. למועצת העיר התמודדו שלוש עשרה סיעות, שהשיגה הן: יהדות התורה עם המועמד לראשות העירייה מאיר פרוש זכתה בשמונה מנדטים; ירושלים תצליח בראשות ניר ברקת זכתה בשישה מנדטים; ש"ס זכתה בארבעה מנדטים; מפד"ל-איחוד לאומי זכתה בשלושה מנדטים; מרצ זכתה גם כן בשלושה מנדטים; התעוררות ירושלמים זכתה בשני מנדטים; ירושלים ביתנו זכתה בשני מנדטים; רשימות הליכוד, פסגת זאב על המפה ולמען ירושלים זכו כל אחת במנדט אחד. שלוש רשימות – צדק חברתי בראשות ארקדי גאידימק; עלה ירוק וירושלים של כולנו בראשות דן בירון; אור והירוקים – לא עברו את אחוז החסימה ולא נכנסו למועצת העיר. בעקבות תבוסתו בבחירות והסתבכותו המשפטית עזב גאידימק את ירושלים ואת ישראל. ברקת זכה ב-52% מקולות המצביעים, בעוד פרוש זכה ב-43% מהם.

בשכונת בקעה זכה ברקת ב-77.2% מקולות הבוחרים, בעוד פרוש זכה ב-14.5% בלבד. מרצ, ירושלים תצליח, התעוררות ירושלמים ובמידה מועטת יותר המפד"ל-איחוד לאומי היו הרשימות שקיבלו את קולות המצביעים הרבים ביותר בבקעה. דפוס ההצבעה בבחירות המקומיות מעידים על כך שרוב הציבור בשכונה הוא פלורליסטי, כלומר חילוני או דתי-לאומי. באשר לשיעורי ההצבעה בשכונה, אלה עמדו על כ-48%, כלומר כ-5% מעל שיעור ההצבעה הכלל-עירוני.

ההפתעה הגדולה של הבחירות הייתה ללא ספק הצלחתה הגדולה של "התעוררות ירושלמים", שהורכבה משתי תנועות שונות – "התעוררות בירושלים" ו"ירושלמים לא מוותרים". שתי התנועות מייצגות צעירים, אם כי "התעוררות" פונה בעיקר לצעירים ולסטודנטים, בעוד "ירושלמים" פונה בעיקר למשפחות צעירות. התנועה, שהתפצלה כעבור כשנה וחצי של פעילות משותפת, מאמינה בקשר ישיר בין הבוחרים לבין הנבחרים וגם אחרי שנבחרה ממשיכים נציגיה לשלוח עדכונים תקופתיים לפעילים. הפתעה נוספת הייתה הצלחתה של סיעת "פסגת זאב על המפה" להכניס את נציגתה למועצת העיר. ייתכן שהדבר מבטא כיוון התפתחות חדש בבחירות המקומיות – בחירות אישיות אזוריות, במטרה לקדם אינטרסים של שכונה מסוימת בעיר.

מיד לאחר כניסתו לתפקיד החל ברקת לשקוד על יצירת קואליציה רחבה. עד לאחרונה היו שותפים בקואליציה 30 מתוך 31 חברי המועצה. ביוני 2010, פרשה סיעת מרצ מן הקואליציה שבה הייתה שותפה שנה וחצי. לאחר דיון בהחלטה על תכנית "גן המלך" בשכונת סילוואן, שתביא להריסת 22 בתים פלסטיניים שנבנו באופן לא חוקי, במטרה להקים גן תיירותי, פיטר ברקת את שלושת חברי מרצ מהקואליציה משום שהצביעו נגד התכנית. בכך הצטרפה מרצ לאופוזיציה, המונה כעת ארבעה חברים מול 27 חברי קואליציה.

2. רוח חדשה בעירייה

לאחר הבחירות נכנסו למועצת העיר כמה אנשים חדשים שהיו פעילים לפני כן בחברה האזרחית: נעמי צור, יקיר שגב, עופר ברקוביץ ורחל עזריה. נעמי צור, ילידת 1948, מספר שלוש ברשימה של ברקת, התמנתה לסגנית ראש העירייה ולמחזיקת תיק תכנון עירוני ותיק איכות הסביבה. בתפקידה הקודם הייתה מנהלת סניף ירושלים של החברה להגנת הטבע, הקימה את הקואליציה הסביבתית "ירושלים בת קיימא", שבה חברים שישים ארגונים וועדי פעולה הפעילים ברחבי העיר, ולבסוף ניהלה את כל הפעילות העירונית ברחבי הארץ של החברה להגנת הטבע. צור הובילה מאבקים ציבוריים שונים, שהגדולים והידועים ביניהם הם המאבק המוצלח לביטול תכנית ספדי לבנייה ממערב לירושלים והמאבק להצלת עמק הצבאים. יקיר שגב, יליד 1977, מספר חמש ברשימה של ברקת, התמנה למחזיק תיק הצעירים והסטודנטים ותיק מזרח העיר. שגב היה לפני כן ראש אגודת הסטודנטים באוניברסיטה העברית בירושלים והקים יחד עם רועי פולקמן⁹ ועם ניר ברקת את עמותת "רוח חדשה", הפועלת לעידוד סטודנטים הלומדים בירושלים לגור בה. רחל עזריה, ילידת 1978, שעומדת בראש תנועת ירושלים התמנתה למחזיקת תיק שכונות ומנהלים קהילתיים וקיבלה את האחריות לתחום הגיל הרך הכפוף ישירות לראש העירייה. לפני כן ריכזה את תא "מגמה ירוקה" באוניברסיטה העברית בירושלים וניהלה את עמותת "מבוי סתום" שעוסקת בסיוע לנשים עגונות. עופר ברקוביץ, נציג תנועת התעוררות, יליד 1983, קיבל את תיק הנוער ומשמש גם כממלא מקום תיק התרבות והאמנות. יחד עם מירב כהן היה ממקימי התנועה, שבצר

9 רועי פולקמן מכהן כיום כמנהל האגף למדיניות ותכנון אסטרטגי והוא אחד משורת היועצים הצעירים של ברקת.

פעילותה הפוליטית העירונית מתפקדת גם כארגון חברתי לכל דבר. ברקוביץ אמר להתחלף בתפקיד עם מירב כהן באמצע הקדנציה, במאי 2011.

מה גרם לאנשים אלה להיכנס לפוליטיקה העירונית הממוסדת? על שאלה זו ענה לי כל אחד מהם בצורה שונה מעט. רחל עזריה סיפרה לי בריאיון שערכתי עמה ביוני 2010 כי רצתה לעסוק בנושא הקרוב ללבה ביותר – ירושלים. תחילה חשבה להקים עמותה, ואפילו היו לה כמה תורמים שהיו מוכנים להתגייס לכך. מאוחר יותר החליטה לעשות את "הדבר האמיתי" ולהיכנס לפוליטיקה מתוך הבנה שזהו המקום שבו אכן אפשר להשפיע, והחליטה להתמודד בבחירות המקומיות. עזריה מציינת שהושפעה במידה רבה מדברים שאמרה תמר גוז'נסקי בפגישה, שהיא עצמה לא נכחה בה אך שמעה עליה הרבה לאחר מכן. באותה פגישה אמרה גוז'נסקי שפעם אנשים אידאליסטיים היו חברים ופעילים במפלגות ויכלו לגדול בהן ולהגיע לבסוף לכנסת. בגלל שינוי שיטת מימון מפלגות אין כיום למפלגות כסף, והן אינן יכולות להצמיח מנהיגות מבפנים. בעמותות לעומת זאת, לדברי גוז'נסקי, הכסף "זורם כמו מים", ולכן כולם ממלאים את שורותיהן. גוז'נסקי ניסתה לשכנע את הפעילים לבכר השפעה דרך הפוליטיקה המפלגתית. בעקבות זאת הבינה עזריה שפעילות בעמותות תגביל את יכולתה להשפיע, ושהיא תהיה תמיד מבחון ותפגין. חוויה מעצבת אחרת קרתה לה, לדבריה, בתקופת פעילותה במגמה ירוקה. לאחר קמפיין מאומץ שערכו בנושא תוואי קו הרכבת ירושלים-תל אביב, הגיעו הפעילים אל שר התחבורה אפרים סנה שמיחר לחתום על ההחלטה על פי התוואי שקידמה מגמה ירוקה, ובכך הושלמה המשימה. העובדה, שבמחיל חתימה אחת יכול מי שנמצא בעמדת הכוח להכריע בסוגיות שפעילי העמותות מקדמים במשך תקופה כה ארוכה, הותירה עליה רושם עז. לטענת עזריה, האמירה הרווחת שאנשים טובים אינם נכנסים לפוליטיקה מפני שהפוליטיקה מושחתת, מגשימה את עצמה וגורמת לכך שאנשים טובים פחות ייכנסו אליה. יש אפוא לדעתה לחנך מחדש את הציבור לתת אמון בפוליטיקה, להתפקד למפלגות ולגלות מעורבות, משום שכאשר הפוליטיקה ירודה מתחזקים עוד יותר בעלי ההון ומתהדק הקשר בין הון לבין שלטון. מכל הסיבות הללו החליטה עזריה להיכנס לפוליטיקה "ממסדית" ולהתמודד על מקום במועצת העיר. גם בדיעבד עזריה מאמינה שבפוליטיקה הממסדית נמצאים הכוח וההשפעה האמיתיים.

בריאיון עם עופר ברקוביץ מיוני 2010 השיב ברקוביץ על השאלה הזו באמרו שכשנה לפני הבחירות השתחרר מהצבא והבין שברצונו לעשות דבר מה שישנה את הכיוון המדאיג שירושלים צועדת בו לדעתו. הוא אסף סביבו קבוצה בת כעשרה אנשים שהכיר היכרות שטחית. לדבריו "מאוד מהר הבנו שהרמה הפוליטית היא הרמה שמשפיעה, כי הכרנו את הפעילות המגוונת של המגזר השלישי בירושלים שבסופו של דבר לא הביאה לשינוי במגמות שמהן סובלת העיר". ההתלבטות הייתה אם להקים

תנועת שטח שתמריץ אנשים ללכת להצביע או אם ללכת בעצמם "עד הסוף". ברקוביץ סבר שמי שרוצה באמת להשפיע צריך להיכנס בעצמו לפוליטיקה ולא לסמוך על אחרים שיעשו בשבילו את העבודה. אנשי התעוררות מקפידים שלא להתנתק מציבור בוחרים. ברקוביץ מספר:

הקשר של התעוררות לציבור דרך המיילים, דרך צוותי מתנדבים שפועלים עד עצם היום הזה הוא הבסיס להקמתה. חיבור בין מה שקורה בחוץ למה שקורה פה בפנים כשפה נמצא מרב הכוח ופה יש את הפלטפורמה לשינויים המשמעותיים ביותר בעיר. שנתיים וחצי אחרי ההקמה של התעוררות אני מרגיש שזה היה מהלך נכון, שזאת הדרך, שרק דרך הפוליטיקה יש אפשרות אמיתית להשפיע. העירייה צריכה לפעול מלמעלה ולהסתכל רחב אבל היא חייבת לשמוע כל הזמן איך האזרחים מרגישים, כל הזמן לקבל רעיונות כי השטח יודע הכי טוב מה הוא צריך, כל הזמן לתת דין וחשבון כי נבחרתי, אנשים נתנו לי כוח לחמש שנים, הם צריכים לקבל דין וחשבון. אנחנו מוציאים פעם בשלושה חודשים מייל עדכון של כל הפעילות לתפוצה הרחבה שלנו, אנחנו כל הזמן מפרסמים אירועים או פרויקטים משמעותיים שקורים כדי לשמור על הקשר עם הציבור. בהקמת התנועה גם הרגשנו שהדור הצעיר יכול להיות דור התיקון. ההורים שלנו זנחו את העבודה במגזר הפוליטי-ציבורי, הלכו לעשות לביתם. הרגשנו שיש צורך בכניסה למערכות האלה ובלקיחת אחריות. הססמה הזאת של "דור חדש לוקח אחריות" שהייתה הססמה שלנו בקמפיין מלווה אותנו בעיניי עד עצם היום הזה, זאת אומרת להכניס צעירים למעגל הנושאים באחריות, זה אחד הדברים שיכולים להוביל לשינוי בעיריית ירושלים ובמדינת ישראל. להכניס אותם למעגלי העשייה.

תנועת התעוררות בירושלים אכן עברה ככרת דרך ארוכה. ביוני 2008, כמה חודשים לפני הבחירות, שלחתי דוא"ל לתנועה בבקשה לשוחח עם מישהו מהם על תכניותיהם העתידיות. יצר אתי קשר שחר פִּיֶּשֶׁר, אחד הפעילים בתנועה, ונפגשנו לריאיון. פִּיֶּשֶׁר תיאר את התעוררות, שעדיין באותה עת טרם התאחדה עם ירושלמים, כקבוצת ירושלמים בני 25 בקירוב המבקשים לייצג את האוכלוסייה הצעירה בעיר. לטענתו, בתקופת לופוליאנסקי ירדה מסדר היום כל הצעה שנגעה לאוכלוסייה הצעירה של העיר, וחברי המועצה החרדים שָׁמְחוּ על עזיבת החילונים את העיר. לופוליאנסקי, לדבריו, היה שמח אם ירושלים תהפוך לעיר חרדית הנסמכת כלכלית על תושבי חוץ שאינם גרים בה אך משלמים ארנונה. מטרת-העל של התעוררות הייתה לפיכך השארת

הצעירים בירושלים. הוא תיאר את המערך הארגוני שלהם כגרעין המונה שמונה פעילים, ושבראשו עומד עופר ברקוביץ. סביב גרעין זה פעלו עוד שלושים עד ארבעים חברים רשומים, וכמה עשרות אנשים נוספים בעלי מחויבות חלקית. מדבריו של פישר נשמעה התעוררות כחבורת צעירים אידאליסטים אך חובבנים, חדורי מרץ ורצון טוב אך נעדרי ניסיון. למען האמת, לא האמנתי שהם יצליחו להיכנס למועצת העיר. המציאות כמוכח הוכיחה אחרת.

כששאלתי את יקר שגב – היחיד שהעדיף ריאיון טלפוני על פני מפגש פנים אל פנים – ביוני 2010, מדוע החליט לפנות אל הפוליטיקה העירונית הממוסדת, השיב שלא ממש רצה בכך אך ברקת ביקש ממנו ולחץ עליו, וכך גם שני חברים שהיו עמו ב"רוח חדשה". הוא נענה להפצרותיהם. כששאלתי אם בדיעבד הייתה זו החלטה נכונה מבחינתו, השיב בשלילה:

זה עולם דפוק הפוליטיקה. באופן ספציפי, חבר מועצה זה תפקיד חסר משמעות כי היכולת שלו להשפיע לא גדולה. כל הכוח נמצא בפקידות או אצל ראש העיר. ראש העיר מקבל או לא מקבל את העצות של חברי המועצה לפי איך שבא לו.

אם רוצים להשפיע ולשנות דברים, אז מועצת העיר זה לא המקום להיות בו. ההשפעה במסד העירוני מתחילה מאוד קרוב לראש הפירמידה ולסגנים. מעבר לזה יש עולמות אחרים שבהם ניתן להשפיע. בארגון אזרחי הייתי במובן מסוים יכול לעשות יותר, בתפקיד ניהולי. הייתי יכול לבצע. יש תקציב. מצד שני, המשקל הציבורי והחוקי של זה הוא פחות. החירות של לעשות מה שאתה חושב לנכון גדולה יותר בחוץ. אבל תהליכים במסד הם הרבה יותר גדולים. הכסף בחוץ לא קרוב אפילו לתקציב העירייה.

כששאלתי אותו מה הלאה מבחינתו השיב: "אני לא חושב שאהיה בבחירות הבאות במשחק, פשוט צריך סבלנות מסוימת ואיזשהו יישוב דעת. צריך להיות בפנסיה". בריאיון שהתקיים ביולי 2010 סיפרה לי נעמי צור:

זה לא סוד שאני הגעתי לפוליטיקה הממוסדת די במקרה על סמך פנייה של ראש העיר הנוכחי להצטרף אליו במערכת הבחירות. אני חושבת שהתופעה הזאת כשלעצמה ראויה לתשומת לב, שמרכיבים רשימה מכל מיני גורמים והרשימה לא מזוהה מפלגתית. זה לא סוד שאני באתי עם אג'נדה ירוקה, ושל שימור, ושל שיתוף ציבור ושל קיימות.

צור מסבירה שבעיניה סיעה עירונית שאינה מחוברת למפלגות פוליטיות ארציות היא התפתחות אפשרית בכל מקום, אך להפתעתה גילתה שבמדינות אחרות התפתחות כזו אינה מתקיימת הלכה למעשה. בעיניה השתייכות לסיעה בכנסת אינה רלוונטית ברמה המקומית, וסיעת ירושלים תצליח מוכיחה זאת. צור מספרת:

לא היה מספיק שברקת פנה אליי. הוא פנה אליי וקיבל אותי בעסקת חבילה עם רשימת הקניות שלי. אני, כמו כל פוליטיקאי מתמסד, נשאתי ונתתי עם רשימת [הדרישות] היחידה שאני מכירה והמשכתי אתה פה. היא אמרה לא חוזרים לתכנית ספדי, עושים פארק בעמק הצבאים, אני מקבלת את תיק השימור, הסביבה והתכנון האסטרטגי, את יכולת ייצוג העיר במועצה הארצית, תיק עיר בריאה ו-ICLEI¹⁰ וייצוג ברשת הבינלאומית, ומקימים ועדה חדשה שאני בראשה, שאין בשום רשות מקומית בארץ, ועדת התכנון העירוני, שהיא נפרדת מהוועדה המקומית. ועוד דבר ברשימת הקניות שלי היה שקיפות מלאה, פתיחת כל הוועדות לציבור הרחב, פרסום הפרוטוקולים וסדרי יום באתר האינטרנט של העירייה, כל זה קורה ומתרחש.

כששאלתי אם הצטערה לעזוב את תפקידה הקודם בחברה להגנת הטבע ענתה: "זה היה דבר מרתק ומאתגר אבל האהבה שלי היא לירושלים, והמבחן הוא אם אני מצליחה לעשות יותר לעיר מבפנים מאשר מבחוץ ורק קדנציה תגיד. בשלב זה אני מרגישה שכן".

יקיר שגב הוא, אם כן, היחיד מבין הארבעה שנשמע ספקן לגבי מידת יכולתם של חברי מועצת העיר להשפיע, והיחיד שסבור שלו התאפשר לו יכול היה להשפיע יותר מעמדה ניהולית בעמותה. לפיכך הוא גם אינו סובר שהייתה זו החלטה נכונה מבחינתו או שהוא יתמיד בה לאורך זמן. לעומתו, רחל עזריה, עופר ברקוביץ ונעמי צור דיברו בהתלהבות על עשייתם הפוליטית. הם מאמינים כי קיבלו החלטה נכונה וכי ביכולתם לעשות ולהשפיע מבפנים הרבה יותר מאשר מבחוץ.

כניסתם של נציגים צעירים למועצת העיר ועמדתו של ראש העירייה שיש לוודא שציבור זה יישאר בירושלים העלו על סדר היום נושאים שטרם קודמו. בחלוף יותר

10 ICLEI — Local Governments for Sustainability: רשות של ערים המובילות שינוי בנושא קיימות והפחתת פליטות. ראו www.iclei.org

משנתיים מאז הבחירות המוניציפליות, אפשר אכן להבחין בשינויים ניכרים בתחום זה, דוגמת: הכפלת תקציב התרבות של העיר; הקמת רשות צעירים באגף חברה הפועלת למען הצעירים, למען הסטודנטים ולמען המשפחות הצעירות בעיר; קבלת החלטה על תכנית לדיור בר השגה; קבלת החלטה על הפעלת הגנים העירוניים גם בחודש יולי ("החודש האחד עשר"); הענקת הטבות לאמנים ולמעצבים כדי שישארו לעבוד ולגור בירושלים לאחר סיום לימודיהם; הפעלת תכנית "עיר-אקדמיה" לחיזוק החיים הסטודנטיאליים בעיר; החלטה על הקמת סינמה-סיטי בכניסה לעיר; השקעת מאמצים לצורך הגדלת מקורות התעסוקה בעיר.

כניסתה של נעמי צור למועצת העיר וכהונתה בתפקיד סגנית ראש העירייה תורמות ללא ספק לקידום נושאים כמו שימור, סביבה, קיימות, שיתוף הציבור ושיקפות, שבקדנציות קודמות בוודאי לא היו חרותים על דגלה של העירייה. צור מגיעה תדיר למפגשים של תושבים פעילים ומחזקת את ידיהם. היא תורמת מניסיונה העשיר בניהול מאבקים ציבוריים והיא גם מבקשת מהציבור להירתם למאמצים שהיא ואנשי העירייה עושים למען קידום נושאים שייטיבו עמו. צור אמרה בכינוס לפעילים חברתיים שהתקיים בפברואר 2010 במנהל הקהילתי בבקעה: "כדי שהעירייה לא תעשה שטויות חשוב שהאזרחים ישמרו על ערנות ועל היכולת להגיב. אני לכד שם בעירייה. צריך להמשיך את הלחץ של הציבור".

העובדה שחלק מהחברים החדשים במועצת העיר באו מן החברה האזרחית ודוגלים בנושאים של שקיפות, של השתתפות ושל שיתוף הציבור תורמת רבות לקידום הנושאים הללו. אם המגמה הירושלמית של פניית צעירים ופעילים אחרים מן החברה האזרחית אל הפוליטיקה הממוסדת יכולה לרמז על מגמה נרחבת יותר בישראל, הרי שמדובר בהתפתחות חיובית למדי; זאת בהנחה כמובן שהפוליטיקה הממוסדת היא הדרך האמיתית להשפיע וכי היא צריכה לשאוב אליה את "האנשים הטובים". גם תפיסותיהם של נבחרים אלה לגבי הקשר המיטבי בין הממסד לבין הציבור ומעשיהם בתחום זה הם לדעתי בעלי פוטנציאל ממשי להגברת אמון הציבור במערכת הפוליטית.

ב. מודל המנהלים הקהילתיים

1. המנהלים הקהילתיים בצל רוח של שינוי

מודל המנהלים הקהילתיים מתקיים בירושלים מאז שנת 1993, בתקופת כהונתו של טדי קולק כראש העירייה. כיום יש בירושלים כשלושים¹¹ מנהלים כאלה בכל אחד מן המגזרים: הערבי, החרדי והכללי. בחזון העירייה להקמת המנהלים נכתב כי הוא נובע מרצון העירייה להרחיב את הדמוקרטיה ההשתתפותית, להגביר את שיתוף הפעולה בין העירייה לבין התושבים ולעודד השתתפות של תושבים. לשם כך הוקמה החברה למרכזים ולמנהלים קהילתיים בירושלים, או בשמה הידוע יותר "החברה הירושלמית", סניף של החברה הארצית למתנ"סים, שתפקידה היה להקים ולתחזק את המנהלים הקהילתיים בעיר.

המנהל הקהילתי, על פי המודל שפיתחה החברה הירושלמית, אמור היה לאחד בין המתנ"ס לבין מנהלת השכונה כך שהעשייה הציבורית הפוליטית, הדורשת משאבים כספיים רבים, תמומן מהכספים שמתקבלים מן הציבור בתמורה לשירותים שמספק המתנ"ס. מנהלת השכונה היא גוף שקם במהלך שנות השמונים והתמחה בהתנהלות הפוליטית האזרחית. גוף זה החזיק באידאולוגיה של פעילות שכונתית, אך סבל מחולשה כלכלית. המתנ"ס מספק לתושבים מגוון שירותים, בתשלום או בחינם, בתחומי הפנאי, הרווחה והחברה. כך למשל הוא מפעיל גני ילדים, ספרייה, חוגים, קייטנות, טקסים, אירועים ופעילויות לאוכלוסיות מגוונות כמו ילדים בסיכון, עולים חדשים, קשישים או בעלי צרכים מיוחדים.

ואולם, המתנ"סים מאז הקמתם בירושלים היו הרבה יותר מאשר ספקי שירותים. כבר בשנות השבעים היה ייסוד המתנ"סים צעד חשוב לקראת הכרתה של עיריית ירושלים בלגיטימיות של מנגנונים שכונתיים. בכך היא נבדלה מהערים הגדולות האחרות – תל אביב וחיפה – שלא עודדו הקמת מתנ"סים ושהעדיפו לספק בעצמן את השירותים. ירושלים הייתה ייחודית גם בהקמת המנהלות. מאחר ששני המנגנונים כבר פעלו, התעוררה התנגדות עזה בקרב הפעילים באותם מנגנונים להחלפתם במנהלים קהילתיים (Litwin, 1993). אעיר כי התנגדות זו דומה במידה רבה להתנגדות שהתעוררה לאחרונה

11 במקומות שונים מופיעים מספרים שונים: בריאיון אתו ציין מנכ"ל החברה הירושלמית כי יש בעיר 30 מנהלים קהילתיים; באתר העירייה מצוין המספר 31; ואילו בעיתונות המקומית מופיעים מספרים בטווח שבין 28 ל-32 מנהלים.

בקרוב אנשי המנהלים הקהילתיים לפירוק החברה הירושלמית ביוני 2010 (על הסיבות לפירוק החברה ראו להלן). מדובר במודל ייחודי לירושלים, אם כי מודלים אחרים של נציגות שכונתית – ואפילו בחירות שכונתיות – התפתחו גם במקומות נוספים, למשל בראש העין (סטטמן, 2003). ואולם, בדומה למנהלים הקהילתיים של ירושלים מתקיימים במקומות רבים בעולם מודלים שונים של ממשל מקומי-שכונתי, והמחקר הנרחב בנושא מבטא מגמה מתחזקת לאימוץ כיוון כזה (ראו למשל: Fyfe, 1995; Kearns, 1995; Chaskin and Garg, 1997; Blair, 2000; Kathi and Cooper, 2005).

בריאיון שערכתי עם מייסד החברה הירושלמית ומנכ"ל צביקה צ'רניחובסקי במאי 2010, סמוך למועד סיום תפקידו, אמר לי כי המנהלים הקהילתיים הם הכלי שבאמצעותו אמורים לאפשר לתושבים להשפיע על איכות חייהם בשכונה. עם זאת איכותו של המנהל ויכולתו לבצע את תפקידו על הצד הטוב ביותר תלויות במידה רבה בתושבים: בחוסנם הכלכלי המתבטא ביכולתם לרכוש שירותים מהמתנס"ו ובנכונותם להיות פעילים. המנהל הקהילתי אמור גם לשמש מעין כיכר עיר, מקום שבו התושבים יכולים להיפגש, להחליף מידע ודעות ולהתגבש כקהילה. לדברי צ'רניחובסקי: "המנהל הקהילתי צריך לספק בית ומקום מפגש לתושבים ולכל התארגנות אזרחית שקיימת בשכונה, גם אם היא לא מזוהה אתו נטו וגם אם זה נגד עמדת ההנהלה. בפועל זה מאוד תלוי מיהו ראש המנהל ומהי התרבות הארגונית". נוסף על כך, המנהל הקהילתי אמור להיות אקטיבי ולהשקיע מאמצים למען קבלת מידע בזמן אמת לגבי כל התרחשות, אשר עשויה להשפיע על חיי התושבים החיים בתחומו. הוא אמור להוביל את התושבים ואף לסייע בגיוסם לטובת מאבקים ציבוריים והוא אמור לשמש מנהיגות קהילתית. רעיון המנהלים הקהילתיים טומן, אם כן, בחובו פוטנציאל אדיר, הן מבחינת השירותים לתושב והן מבחינת תפקידו כגוף המוביל את הפעילות האזרחית בשכונה. ואולם, הלכה למעשה הדברים אינם פועלים תמיד בצורה המיטיבית. דוגמאות לחולשות עיקריות אפשריות הן: קשיי תקציב; ניהול כושל; כשל ביצירת דו-שיח שכונתי אמיתי בין ההנהלה הנבחרת לבין תושבים; קשיי ייצוג הנגרמים מכך שחברי ההנהלה אינם נתפסים בעיני התושבים כמייצגים אותם, אף על פי שהם נבחרו באורח מסודר. סוגיית הייצוג הייתה אחת הטענות העיקריות של ברקת נגד החברה הירושלמית, שביוני 2010 הביא לפירוקה.

במהלך 2009 החליטה העירייה להשקיע מאמצים בקיום בחירות במנהלים הקהילתיים. בחלק מהמנהלים לא התקיימו בחירות במשך תקופות של עד חמש עשרה שנים. בבקעה למשל נערכו הבחירות האחרונות בשנת 2003. ראש העירייה דחה את דרישתם של אחדים מראשי המנהלים הקהילתיים לקבוע בעצמם מתי ייערכו הבחירות, ודרש מהם לפעול על פי לוח הזמנים שקבעה העירייה. החברה הירושלמית לא התנגדה

לבחירות כשלעצמן אלא לכפייתן מטעם העירייה, שהמניע שלה לטענתה פוליטי ולא ענייני (פרוץ, 2009ב).

החלטת העירייה לפרק את החברה הירושלמית על רקע הסכסוך לגבי מועד הבחירות ומהלכן הייתה שנויה במחלוקת. הפירוק התבצע בטרם התגבשה סופית התכנית למודל חלופי. כך נוצרו בלכול ודיס-אינפורמציה בקרב הנוגעים בדבר והתעוררה חרושת של שמועות. גם תהליך הבחירות שהציעה העירייה התעכב: בחירות הפיילוט התקיימו בסופו של דבר בדצמבר 2010 בחמישה מנהלים קהילתיים שנחשבו מוכנים במיוחד להליכה לבחירות. בשאר המנהלים הן אמורות להתקיים עד סוף שנת 2011.

המתנגדים לפירוק החברה הירושלמית חששו מהפיכת המנהלים הקהילתיים כר פורה למינויים פוליטיים, שלא ייצגו כראוי את התושבים (סימני-ברדוגו, 19.3.2010) ומערעור האיזונים והבלמים בין העירייה לבין התושבים עקב צמצום חופש הפעולה של המנהלים מול העירייה (סימני-ברדוגו, 6.11.2009). ברקת נתפס בעיניהם כאדם כוחני וריכוזי, המבקש להגביל את כוחם של המנהלים ולהעביר את מרב השליטה לידי העירייה (זולדן, 20.11.2009). צ'רניחובסקי תיאר זאת בכתבה ב"דיעות ירושלים" ב־20 בנובמבר 2009:

לעירייה קשה לחיות עם גופים כמו שלנו, שמאמינים שזכותו ואף חובתו של התושב להשפיע על חייו. צריך להיות שלטון מאוד נאור כדי לחיות עם התופעה הזאת. מערכת פוליטית נבונה לא הורסת מפעל מן הסוג שירושלים התגאתה בו לאורך כל השנים. ברקת צריך להבין שהשכל לא נמצא רק בכיכר ספרא אלא גם אצל האזרחים בכל רחבי העיר (נחמיאס, ואח', 20.11.2009).

מנגד טענה העירייה כי לא יחול שום שינוי בשיעור עובדי העירייה בהנהלות המנהלים בהשוואה לשיעור נבחרים הציבור, ולפיכך הוא ימשיך לעמוד על 40% עובדים ועל 60% נבחרים (סימני-ברדוגו, 19.3.2010). כמו כן טענה העירייה כי החברה הירושלמית מבקשת לשמר מנגנון בירוקרטי מיותר (סימני-ברדוגו, 6.11.2009). מבחינת העירייה דובר בשינוי אופי מערכת היחסים שבין המנהלים לבינה, כך שהמנהלים הקהילתיים יהפכו לשותפים בניהול השכונות ולקבלת ההחלטות שהעירייה מקבלת לגבי השכונות. כל זאת כמובן בצד האפשרות שתישמר להם להגיש התנגדויות.

לאחר פירוק החברה הירושלמית עבר נושא המנהלים הקהילתיים לאחריות מחוז ירושלים בחברה הארצית למתנ"סים, בניהולו של יולי בן לביא, עובד החברה הירושלמית במשך שנים רבות. כמו כן, משרדי מחוז ירושלים מוקמו היכן ששכנה החברה הירושלמית, בקניון מלחה, שעובדיה הפכו להיות עובדי מחוז ירושלים. במילים

אחרות, הטלטלה המערכתית והארגונית שכה חששו מפניה הייתה מזערית בלבד, ונראה שפירוק החברה הירושלמית עבר בסופו של דבר ללא מהמורות.

בעיית הייצוג והכשל בדו-השיח בין ההנהלה לתושבים הם מכשלות שקשה להימנע מהן. הן אינן ייחודיות כמובן למודל המנהלים הקהילתיים אלא מאפיינות כל יחידה פוליטית, קטנה כגדולה, שאנשיה נבחרו בידי הציבור. בעוד שבבחירות ברמה הארצית ואפילו ברמה המוניציפלית שיעורי ההצבעה גבוהים יחסית, שיעורי ההצבעה בבחירות למנהלים הקהילתיים נמוכים ביותר. במטרה להעלותם החליטה העירייה שבבחירות 2010-2011 יהיו הבחירות תקפות רק אם שיעורי ההצבעה בהן יהיו 20% לפחות. אם לא יגיעו לשיעור זה תתקיימנה בחירות נוספות כעבור שנה.¹² שיעורי ההצבעה הנמוכים מעלים שאלות של לגיטימציה ושל ייצוגיות, כפי שהן התעוררו גם בנושא הבחירות הכלליות בשנים האחרונות. בהקשר זה עולה השאלה: האם בחירות, שהן כידוע המאפיין החשוב ביותר של משטר דמוקרטי, הן גם השיטה הנכונה ביותר בעבור המנהלים הקהילתיים? בד בבד מתעוררת השאלה: האם עומדת לרשותנו שיטה חלופית עדיפה? שאלה נוספת, כללית יותר ועקרונית יותר במהותה, היא: באיזו מידה אפשר לייצג את כלל קבוצות האוכלוסייה בשכונה בעזרת נציגים כה מעטים?

האופן שבו נבחרים חברי ההנהלה במנהלים הקהילתיים היה שנוי במחלוקת מאז הקמתם. כבר אז נטען שבחירות לא ייתנו בהכרח מענה על השאיפה שחברי ההנהלה ייצגו את כל קבוצות האוכלוסייה בכל שכונה. אחת ההצעות שהועלתה אז הייתה שכל קבוצה חברתית בשכונה תוכל לבחור את נציגיה (Litwin, 1993). מגמת העירייה לאחד שכונות בעלות צביון שונה במנהל קהילתי אחד וצמצום מספרם של חברי ההנהלה אינם מאפשרים ייצוג הולם של כל הקבוצות החברתיות בכל שכונה. במילים אחרות, הבחירות השכונתיות היו, ונותרו, הדרך הדמוקרטית ביותר לבחור נציגים, אך לא בהכרח הדרך הטובה ביותר להביא לכך שנציגים אלה אכן יהיו מייצגים.

נוסף על השינויים הנוגעים למנהלים הקהילתיים, הוביל ברקת שינוי ארגוני נרחב בעירייה, שבמסגרתו הוקמו שבעה מנהלי תפעול, שכל אגפי העירייה השתלבו תחתיהם. נוסף על כך החליט ברקת על חלוקת העיר לשבעה רבעים במטרה לשפר את ניהול העיר. כל רובע אמור לנהל בנפרד שלושה תחומים עיקריים: חזות המרחב הציבורי; השירותים שניתנים לאזרח; תחזוקה. מנהלי הרבעים אמורים לקיים קשר רציף עם התושבים ועם המנהלים הקהילתיים בתחומם ולשמש כתובת עיקרית לפניות התושבים (פרוז, 2009.9.11;

12 בבחירות הפיילוט שנערכו בדצמבר 2010 בחמישה מנהלים קהילתיים, שני מנהלים – גינות העיר ופסגת זאב – לא הגיעו לרף שנקבע, אך תוצאות הבחירות בהן הוכרו בכל זאת.

אתר עיריית ירושלים). השינויים המערכתיים נעשו ככל הנראה במטרה לחזק את הקשר בין האזרח לבין העירייה באמצעות הפשטת המנגנון וייעולו.

2. המנהל הקהילתי בקעה רבתי: עדתיות, מאבקים וקושי לסלול את הדרך

המנהל הקהילתי בקעה רבתי הוא אחד המנהלים הראשונים שהוקמו בירושלים, בשנת 1993. כבר בסוף שנות הארבעים נוסד בבקעה מועדון נוער שכונתי, "בית הנוער בקעה", שממנו צמחה גם מנהלת השכונה בשנות השמונים. במילים אחרות, בקעה היא שכונה המאופיינת בתרבות ארגונית אזרחית ותיקה ביותר. תחילה ייצג המנהל הקהילתי את שכונת בקעה בלבד, ומאוחר יותר התווספה שכונת מקור חיים, שהיא שכונה קטנה מאוד. בשנת 2003 כפתה העירייה על המנהל הקהילתי להתרחב ולהוסיף לשטחו ארבע שכונות: ארנונה, אבו תור, צפון תלפיות ושיכוני תלפיות. שלוש השכונות הראשונות מבוססות ואינן סובלות מבעיות יוצאות דופן. לעומת זאת, שיכוני תלפיות היא אחת משכונות המצוקה של ירושלים הסובלת מעונייני ומהזנחה. המטרה הייתה שבקעה, כשכונה חזקה, הן מן הבחינה הכלכלית והן מבחינת התרבות האזרחית שבה, תישא על גבה את החלשים. ותיקי בקעה התנגדו למהלך ונלחמו בו אף שנשמעו גם קולות מיעוט שסברו שמן הבחינה החברתית זה המהלך הנכון. השינוי נכנס לתוקף, ובאותה שנה נערכו בחירות חדשות למנהל הקהילתי, במטרה לייצג את שש השכונות. העירייה ראתה בשינוי התייעלות מערכתית, ולכן לא הוסיפה למנהל הקהילתי משאבים אלא הותירה את המצב על כנו, הן מבחינת התקציב והן מבחינת התקנים לעובדים.

מעט לאחר האיחוד והבחירות עזב את המנהל יחיאל לוי, מי שניהל אותו במשך כעשור ונחשב למנהל מוצלח במיוחד. במקומו הועסק מנהל אחר, בן בקעה ממוצא מרוקני, שנבחר לתפקיד בזכות קולות חברי ההנהלה הוותיקים: אנשי בקעה ומקור חיים, פנסיונרים ברובם, שמוצאם מזרחי. בחירתו נעשתה בניגוד לדעתם של שני חברי ההנהלה האשכנזים של בקעה ושל חלק מחברי ההנהלה מן השכונות האחרות, שמצאו אותו לא מתאים ופחות בכישרונו מן המתמודד השני.

העדתיות מסמנת בבקעה את השסע שבין הוותיקים לחדשים: בין אלה שחיים בשכונה מראשיתה כשכונה יהודית, לבין אלה שבחרו להגיע אליה מאוחר יותר, בשלבי הג'נטריפיקציה שלה, ושינו אותה כליל, לטוב ולרע. בדרך כלל הוותיקים הם מזרחים, ובייחוד מרוקנים, ואילו החדשים הם אשכנזים. במהלך שנה הביא המנהל החדש את המנהל הקהילתי לגירעון תקציבי של חצי מיליון שקלים. מקץ שנה וחצי של ניסיונות עיקשים מצד חברי ההנהלה לסלקו מן התפקיד, פינה לבסוף את מקומו. כעת יצא מכרז למנהל חדש. המכרז היה פנימי וסגור לעובדי החברה הירושלמית, ולפיכך יכלו לגשת

אליו רק מנהלים אחרים מירושלים. מעטים הסכימו להיכנס ל"מיטה החולה" של מנהל בגירעון, ודורית שטרית הייתה בסופו של דבר המועמדת היחידה לתפקיד. שטרית, שבעצמה נולדה וגדלה בבקעה להורים מרוקנים, נכנסה לתפקיד בשנת 2007. במהלך שנה הצליחה להביא את המנהל הקהילתי לאיזון תקציבי. אף על פי כן היא מתמודדת כיום עם ביקורת חריפה, בעיקר מצד תושבים, על אופן הניהול שלה. הטענות העיקריות שמושמעות נגדה הן: ניחנה בתכונות של "פוליטיקאית" ואינה נוהגת ביושר ואמינות, בפתירות ובשקיפות; אינה מצליחה בגיוס התושבים; שתלטנית ואינה מאפשרת לעובדים לבצע את תפקידם; חסרת יוזמה ומעוף בחשיבה על דרכי מימון וגיוס כספים; נעדרת יכולת הנהגה והובלה שתסחוף אחריה את העובדים ואת התושבים כאחד. כמו כן נשמעות הטענות כי פעילויות המנהל והשירותים שהוא מציע אינם מותאמים לכלל האוכלוסייה, כלומר החוגים, הקייטנות והאירועים נתפסים כבעלי רמה ירודה, ולפיכך אנשים שהפרוטה נמצאת בכיסם מעדיפים לחפשם ולרכשם במקומות אחרים. הביקורת על אישיותה ועל אופן ניהולה של שטרית את המנהל הקהילתי הביאה כמה תושבים לפעול, ללא הצלחה, לכך שתועבר מתפקידה.

בעיני שטרית, כפי שציינה לפניי בריאיון שערכתי עמה ביוני 2010, הקושי הגדול ביותר בתפקיד הוא התקציב המצומצם המונע ממנה לאתר עובדים איכותיים שיתמידו בתפקידם. מאחר שרק כשני שלישים מהכנסות המנהל מגיעים מהכנסות עצמיות שמקורן בשירותים שהמנהל מוכר, יש תלות רבה בתקציב הזעום של העירייה ואין די יכולת תמרון. מה גם שתקציבים רבים מופנים אל השיכונים. לרבריה, אין גיוס כספים ממקורות חיצוניים בשל קשיים מבניים, שהופכים את ההשקעה ללא בטוחה.

בבחירות שנערכו בשנת 2003 נבחרו בחלק הצפוני של בקעה ובעיקר בשכונות המצטרפות – ארנונה, צפון תלפיות ואבו תור – מספר לא מבוטל של חברי הנהלה אשכנזים, משכילים ובגיל העבודה. חברי ההנהלה הוותיקים של בקעה נרתעו ככל הנראה מן השינויים, וכפי שסיפרו לי כמה מחברי ההנהלה החדשים, יצרו אווירה לא נוחה בישיבות ההנהלה. בהתנהגותם זו גרמו הוותיקים לכך שרוב החברים החדשים, ארבעה או חמישה במספר, פרשו מתפקידם. כך נותרו הוותיקים בעמדת רוב. בשל החלטת העירייה להעניק לתושבי בקעה ייצוג רב יותר בהנהלת המנהל הקהילתי מתוך רצון לחזק את המנהל המאוחד, היו נציגי בקעה מלכתחילה ביתרון מספרי, שרק הועצם עקב עזיבתם של חלק מנציגי השכונות האחרות. לבקעה, יחד עם מקור חיים, היו בקיץ 2010 שמונה מתוך שנים עשר נציגים. מספר הנציגים פחת לשבעה בעקבות פרישתו באוגוסט של יושב ראש ההנהלה, שלום קוולר, שעזב את השכונה. קוולר, שלא נמנה עם ותיקי בקעה, הפך לחבר הנהלה לאחר פרישת נציג אחר מהאזור שלו, ואף נבחר לתפקיד יושב ראש. יש אומרים שהייתה זו "קומבינה" פוליטית שנבעה מכך שחברי ההנהלה

של בקעה לא היו מעוניינים שייבחר יושב ראש הנהלה מנציגי השכונות המצטרפות. שישה מתוך שמונת הנציגים (שבעה לאחר פרישתו של קוולר) של בקעה-מקור חיים הם כאמור מזרחים ותיקים שרובם פנסיונרים, ומחציתם דתיים. כך ההרכב החברתי האמיתי של שכונת בקעה אינו מיוצג כלל וכלל בהנהלת המנהל. אין בו אנגלוסקסים או צרפתים ואין בו די נציגים של האוכלוסייה שהגיעה לשכונה בשלבי הג'נטריפיקציה השונים. העובדה שחברי ההנהלה אינם מייצגים כראוי את אוכלוסיית השכונה מביאה לחיכוך מתמיד בין חברי ההנהלה החדשים לוותיקים ובין חברי ההנהלה לתושבים.

לפני בחירות 2003 היה המצב שונה. בבחירות למנהל הקהילתי בקעה ומקור חיים בשנות התשעים נבחרו כמה נציגים של התושבים החדשים שהתארגנו יחדיו, ואלה כיהנו בהנהלה בצד חברי ההנהלה הוותיקים, באופן שהיה קרוב יותר להרכב האוכלוסייה של השכונה. בשנות השמונים, טרם הקמת המנהל הקהילתי, נשלטה המנהלת השכונתית דווקא בידי התושבים האשכנזים של השכונה, שלא היו אז רוב בשכונה כפי שהם כיום, בעוד שהמזרחים הוותיקים היו מיוצגים פחות (Litwin, 1993; Hasson and Ley, 1997). הסיבה לשינויים שחוללו בחירות 2003 בהרכב הנציגים של בקעה נובעת אולי מהשינוי בתוואי אזורי הבחירה בבקעה ומכך שמספר הנציגים שהוקצב לה פחת. גם לשיעורי ההצבעה הנמוכים (9.36% בלבד) הייתה ללא ספק יד בדבר: הנבחרים היו אנשים מוכרים בשכונה שיכלו לגייס תומכים שיצביעו עבורם מחוג מכריהם. מאחר שהציבור הרחב לא התעניין בבחירות, הרכב האוכלוסייה האמיתי לא התבטא בתוצאותיהן. בבחירות הצפויות להתקיים במנהל הקהילתי בקעה רבתי בשנת 2011 יופחת במידה ניכרת מספר הנציגים של בקעה, משום שכל שש השכונות ייוצגו בידי תשעה נציגים בלבד, ומביניהם תוכל שכונת בקעה לבחור שניים בלבד.

המנהל הקהילתי בקעה רבתי מתמודד, אם כן, עם כמה בעיות עיקריות הפוגמות בתפקודו וביכולתו להפוך לגורם חשוב בעבור כל תושבי השכונה: מחסור בתקציבים בצד קושי לייצר די הכנסות עצמיות; סיוע לשכונה חלשה; צורת ניהול הנתונה לביקורת רבה; ייצוגיות בלתי מספקת של חברי ההנהלה; דו-שיח לקוי בין ההנהלה לבין התושבים. לנוכח הבעיות הללו אפילו תושבי שכונת בקעה, על אף היותם הקבוצה המעורבת ביותר בפעילות המנהל הקהילתי, מתקשים להביע אמון במנהל ובעומדים בראשו. כך גם קורה שלא אחת הופך המנהל בעיני התושבים לגוף ממסדי נוסף שיש להיאבק בו או לוודא לפחות שהוא מבצע את עבודתו כראוי. מנגד, פעילי בקעה מתמלאים קנאה למראה המתרחש במנהל הקהילתי השכן "גינות העיר", הממוקם במושבה הגרמנית.¹³

13 המנהל הקהילתי גינות העיר אחראי על שמונה שכונות: המושבה הגרמנית, המושבה היוונית, רחביה, קריית שמואל, קטמון הישנה, ימין משה, טלביה וניו, שיחדיו מונות כ-50 אלף תושבים.

לא אחת מביעים אנשי בקעה את רצונם שהמנהל הקהילתי שלהם יידמה לזה של גינות העיר ומבטאים את תסכולם מכך שלא זה המצב. לחלופין הם משמיעים גם את שאיפתם שבקעה תפרוש מהמנהל הקהילתי שלה ותתאחד עם גינות העיר, המשרת שכונות הדומות לה יותר במרקם. ייתכן ששאיפות אלה מבטאות אידאליזציה מסוימת בבחינת "הדשא של השכן ירוק יותר", אך עובדה היא שאנשי בקעה מרבים להשתתף בפעילויות המתקיימות בגינות העיר ומעדיפים לעתים להיעזר בו במקום במנהל הקהילתי שלהם במסגרת המאבקים המשותפים לשני המנהלים. תפקודו של מנהל גינות העיר מדגיש בעיניהם את אוזלת ידו לכאורה של מנהל בקעה רבתי ואת הפוטנציאל הלא ממומש שלו.

אחד מתפקידיו העיקריים של המנהל הקהילתי הוא כאמור לספק שירותים לתושבים. אפשר אפוא לקבוע בוודאות שהפעילות המתקיימת במסגרת המנהל הקהילתי בקעה רבתי היא ברובה פעילות יזומה, כלומר פעילות שהמנהל יוזם במטרה לספק מגוון שירותים לתושבים. פעילות מסוג נוסף של המנהל היא פעילות מגיבה, שמטרתה להגיב למצב קיים המשפיע על תושבי האזור. פעילות זו עוסקת בעיקר במתרחש בתחום האורבני. בתחום זה מצליח המנהל לגייס את עיקר ההשתתפות וההתגייסות של התושבים, המבקשים להגיב על מצבים הנתפסים בעיניהם כמאיימים. כשמדובר בפעילות קצרת טווח נרשמת הצלחה גם בגיוס תושבים שאינם פעילים בדרך כלל. פעילות זו, שעיקרה מאבק, מייצרת מטבעה "רעש" עז, ומשום כך נתפסת, גם אם לא בצדק, כפעילות העיקרית שמתקיימת בשכונה. נוסף על כך פעילות זו מצליחה להביא לידי ביטוי באופן הבולט ביותר את יחסי הכוחות ואת מערכת היחסים שבין קבוצות האוכלוסייה השונות בשכונה. מסיבות אלה בחרתי במחקרי זה להתמקד בה.

הפורום האורבני של בקעה מתכנס באורח לא סדיר ובהתאם לצורך, והאחריות לכינוסו מוטלת על המתכנן האורבני ועל יושב ראש הפורום שהוא תושב מתנדב. בפורום נידונים נושאים המשפיעים על השכונה ומתקבלות החלטות על דרך הפעולה בעניינם, ובכלל זאת החלטה על הגשת התנגדויות. הנושאים העיקריים שנידונו בפורום בתקופת המחקר היו: תכנית האב לשכונה; תכניות נדל"ן; מצב השטחים הציבוריים בשכונה; הסדרי התנועה בדרך בית לחם. בכל המאבקים השכונתיים שאליהם אתייחס שמור למנהל הקהילתי תפקיד מרכזי עיקרי, והוא נוכח ככולם כמי שמוביל אותם, כמי שמסייע להם ולעתים אף כמי שנאבקים בו. הממסד העירוני מעדיף לעמוד בקשר עם מנהל קהילתי ולא עם תושבים או עם גופים אזרחיים. לפיכך ממלא המנהל תפקיד חשוב בייצוג התושבים ובהובלת המאבקים האזרחיים בשכונה.

ג. השתתפות אזרחית = השתתפות של אזרחים

1. הפעילות האזרחית בירושלים

תיאוריית מבנה ההזדמנויות הפוליטיות (structure of political opportunities), שנציגיה הבולטים הם סידני טארו (Tarrow) ודאג מק-אדם (McAdam), מבקשת להסביר מדוע תנועות חברתיות מופיעות ומצליחות דווקא בתקופה מסוימת ולא באחרת ומנסה לעמוד על הגורמים המביאים להתגייסות אזרחים לפעולה פוליטית. תאוריה זו גורסת כי תנועות חברתיות אינן צצות בריק פוליטי וחברתי, אלא שההקשר הפוליטי מעצב את תפיסתן ואת מטרותיהן וקובע מה אפשר לקדם ומה לא. התאוריה מתמקדת בגורמים חיצוניים, שעיקרם שינויים בסביבה הפוליטית, המאפשרים התגייסות של אזרחים. מבנה ההזדמנויות הפוליטיות מורכב מכמה משתנים לא תלויים: ראשית, מידת פתיחותו או סגירותו של הממסד הפוליטי ומידת ייצוגן של קבוצות שונות במערכת הפוליטית. כדי שפעילות אזרחית תתקיים צריכה להיות פתיחות מסוימת של המערכת שתאפשר את התארגנות הקבוצה. שנית, מידת יציבותן של הבריתות הרחבות בין האליטות שעליהן נשענת המערכת הפוליטית. כאשר הבריתות נחלשות או כאשר מתגלע סדק בין האליטות, יש מקום לכניסת קבוצות חדשות, ואז גדל הסיכוי של תנועה חברתית לצמוח ולהצליח. שלישית, כאשר מערכת הבריתות מתערערת או נעדרת כליל, נוצרות לעתים בריתות חלופיות בין קבוצות מחאה לבין האליטות הפוליטיות משום שהאחרונות מחפשות לעצמן תומכים "מבחוץ". הבריתות החדשות הללו מעוררות בדרך כלל התגייסות של אנשים לתנועה החברתית. רביעית, יכולתו או נכונותו של הממסד לדכא מחאה. על פי התאוריה, מבנה ההזדמנויות על רכיביו אלה הוא שיקבע את העיתוי שבו תופיע התנועה החברתית או שבו תפרוץ המחאה ואת מידת ההשפעה של התנועה (Hermann, 2009).

גישת מבנה ההזדמנויות הפוליטיות היא, כפי שמעיד עליה שמה, גישה מבנית, המדגישה את המערכת. תאוריות אחרות מדגישות את החשיבות של היווצרות בקיעים בהנחות היסוד הקולקטיביות בנושאים רלוונטיים, כך שרעיונות חדשים יוכלו לחדר לשיח הציבורי. לחלופין הן מדגישות את המשאבים האנושיים והכלכליים שיוכלו לתמוך בפעילות התנועה ואת הציבור שאותו אפשר לגייס.

מודל "מסגרת קליד" (Lowndes et al., 2006), שתיארתי לעיל, מתייחס הן אל המערכת והן אל הפרט. על פי מודל זה אנשים משתתפים כשהם מסוגלים לכך; כשהם

רוצים בכך; כשמאפשרים להם לעשות זאת; כשמבקשים מהם; כשמגיבים אליהם. בעוד שני התנאים הראשונים תלויים ביכולותיו, בכישוריו ובתחושותיו של הפרט, שלושת התנאים האחרונים מתייחסים למערכת ולאופן שבו היא פתוחה כלפי השתתפות אזורית ומאפשרת אותה. גישת מבנה ההזדמנויות הפוליטי ומודל קליר משלימים זה את זה. בעוד הראשונה מסבירה מתי תנועה חברתית תצליח בקידום מטרותיה, מודל זה מתייחס לשאלות: מתי אנשים פרטיים משתתפים בפעילות אזורית? מה יכולה המערכת מצדה לעשות כדי לעודד השתתפות כזו?

ברצוני לטעון שהפריחה האזורית הנראית כיום בירושלים נובעת מכמה שינויים: השינוי בראשות העירייה; התגברות רצונם של אזרחים להשתתף בפעולות המשפיעות על הנעשה בסביבתם ולהשפיע עליהן; התפתחות השיח של שיתוף ציבור. שני הרכיבים האחרונים, לגבי השתתפות ושיתוף, קשורים לשינויים כלליים יותר המתרחשים בחברה הישראלית כולה ונוגעים להעצמה אזורית. אינני טוענת כמובן שלא הייתה פעילות אזורית בעיר לפני בחירתו של ניר ברקת. ידוע שמאבקים ציבוריים חשובים ביותר התנהלו בעיר גם קודם (וינטר, 2003; Hasson and Ley, 1997; Litwin, 1993). מאבקי העבר אף זקפו לזכותם כמה הצלחות, שהחשובה ביניהן היא ביטול תכנית ספדי לבנייה ממערב לירושלים. ואולם, טענתי היא שבחירתו של ברקת יצרה את מידת הפתיחות הרצויה בעירייה ושינתה את מערכת הבריתות הפוליטיות שהתקיימה עד אז. מקואליציה עירונית חרדית עברה העירייה לקואליציה רחבה שלה שותפות כמעט כל הסיעות שנבחרו לקביעת סדר היום והעשייה העירונית. ארגוני החברה האזורית שהצליחו לצבור כוח בפעילותם עברו, כפי שתיארת, לפוליטיקה הממוסדת במטרה להשפיע מבפנים. ברקת שיתף בקואליציה אנשים ותנועות שעסקו לפני כן במחאה, וכעת, אחרי שהתקבלו דרישותיהם העקרוניות, ממשיכים את העשייה מבפנים.

העירייה פועלת כיום בנושאים כמו: דיור בר השגה; חיזוק הצעירים והמשפחות הצעירות בעיר; פעילות תרבותית. כמו כן היא מקדמת נושאים ירוקים ודוגלת בשקיפות ובפתיחות רבה יותר של המערכת. תחומים אלה העסיקו לפני כן רק את החברה האזורית בעיר, שכעת שותפה במערכת הבריתות החדשה בעירייה. העובדה שנבחר ראש עירייה חילוני פתחה לפני הציבור הפלורליסטי בעיר, כלומר הציבור הלא חרדי, צוהר לתקווה אך גם גיבשה את ההכרה בכך שצריך להילחם כדי שהשלטון לא יעבור שוב לידי החרדים. איש לא חשב באמת שברקת יהיה ראש עירייה מושלם בעיני הכול. הביקורת הרבה עליו לפני בחירתו ואחריה מעידה על כך. עם זאת, דגל השיתוף שהרים יצר כאמור את מידת הפתיחות המתאימה לצמיחתם ולעידודם של תנועות חברתיות חדשות ושל מאבקים שכונתיים.

בשל שינוי הרוח בעירייה, קל יותר כיום לחברה האזרחית לשכנע את העירייה בצדקת הטיעונים ולגייסה כשותפה למאבק בגופים אחרים כמו יזמים. כך קרה למשל בשני מאבקים עיקריים שהתרחשו בתקופת המחקר: המאבק על הצלת קולנוע סמדר והמאבק על הצלת בִּרְכַת ירושלים. עם זאת, מובילי המאבקים האזרחיים בעיר מבינים שאנשי העירייה מוגבלים בסופו של דבר בכוחם, ועל כן אין די בשכנועם בצדקת המאבק אלא נדרשות פעולות נוספות של השתתפות אזרחית. אציין כי משימת שכנועם של אנשי מועצת העיר אינה כה פשוטה, מפני שבמועצת העיר ובעירייה יושבים אנשים בעלי אינטרסים סותרים. נוסף על כך יש מקרים שבהם המאבק מגיע גם אל גורמי הכרעה נוספים כמו ועדות התכנון והבנייה או מערכת המשפט, ועל כן אין די בתמיכת גורמים בעירייה.

הפעילים נדרשים אפוא לעקוב אחר ההתפתחויות ולוודא שהדברים מתקדמים בכיוון הרצוי מבחינתם. מלבד זאת, מקבלי ההחלטות בעירייה אינם יודעים תמיד את כל העובדות או שאינם ערים לחשיבותו של נושא מסוים. כאן תפקידו של הציבור לפקוח את עיניהם. אבנר הרמתי, חבר הנהלה במנהל הקהילתי גינות העיר ויושב ראש הוועד המנהל של המרכז הבין-תרבותי לירושלים אמר לי בריאיון עמו במאי 2010:

הרמה הפוליטית לא תמיד נותנת את התשובה לכול, ואנשים מבינים שאם לא ניקח את העניינים לידיים זה לא יהיה. כמו שאמרה ברברה טוכמן בספרה "מצעד האיולת", הנטייה היא תמיד לחשוב שהשלטון מושחת ורשע, אבל בדרך כלל רואים שמדובר באיולת. לפעמים להילחם בממסד זה בעצם לעזור לו אבל המלחמה נעשית מתוך כבוד ולא בגלל שהם רשעים.

במילים אחרות, הרמתי, הפעיל בשלל נושאים בעיר, סובר כי מטרת הפעילות האזרחית היא לעזור לממסד לעזור לציבור. אך כדי להצליח במאבק, אומרים רבים, חובה להתמיד ולא לוותר.

2. הילכו שלושה יחדיו בלתי אם נועדו? העירייה, התושבים

והמנהלים הקהילתיים

המקרה הירושלמי מלמד דבר מה חשוב נוסף. נראה שבצד ההבנה מצד האזרחים ומצד המנהלים הקהילתיים שהממסד העירוני יכול לשמש בעל ברית ושותף לדרך במאבק למען מטרות מוגדרות, מדובר בתנועה דו-סטריית. הממסד העירוני מצדו למד להכיר

בכוחה של החברה האזרחית, המורכבת מן התושבים ומן המנהלים הקהילתיים גם יחד,¹⁴ ולהבין שהוא יכול לגייס אותה כדי לקדם סוגיות מסוימות ולעצור תהליכים אחרים, פעולות שהוא מתקשה לעשות בעצמו בשל מערכת שלמה של לחצים מבפנים. שלום קוולר, לשעבר יושב ראש המנהל הקהילתי בקעה רבתי, סיפר לי בריאיון עמו ביוני 2010:

הדבר היחיד שיכול לעצור מהלכים [נדל"ניים] זה הציבור. שמעתי את זה ממהנדסי עיר לשעבר שאומרים אם אתם לא תעמדו מאחוריי כציבור אני לא אוכל לעמוד בלחצים שמגיעים מראש העיר. היוזמים פונים אל ראש העיר ואומרים לו נוכל לבנות לך משהו, תהיה לך ארנונה מעכשיו ועד קץ הדורות. העירייה לא צריכה את זה? הולילנד. הדרך היחידה [להצליח במאבק] זה רק ציבור. אין שום דבר שיכול לעמוד נגד ציבור.

דוגמה אחרת היא פנייתו של מהנדס העיר הנוכחי, שלמה אשכול, אל אחד הפעילים המרכזיים בשאלה מדוע החברה האזרחית בירושלים אינה מתגייסת למען קידום תכנית המתאר 2000 (ראו להלן). התכנית שממתינה להפקדה תקופה ארוכה הוקפאה בידי שר הפנים הנוכחי, אלי ישי. מהנדס העיר מעוניין מאוד שהתכנית תיכנס לתוקף וסובר שהתגייסות החברה האזרחית לנושא תסייע לקידומו. דוגמה נוספת היא בקשתם של אנשי אגף תחבורה בעירייה מתושבי בקעה ומנציגי המנהל הקהילתי שיעזרו להם לקדם את כביש מתחם הרכבת שאמור לפתור את בעיות התחבורה של דרום העיר. הבקשה הוצגה במסגרת פגישה שנערכה ביוני 2010 בנושא הסדרי התנועה בדרך בית לחם. הסיבה לכך שהכביש לא נסלל היא שהשטח שייך לרכבת ישראל, והוא טרם נמכר לעיריית ירושלים. יש תכניות לבנייה רחבת היקף בשטח זה שגורמים מסוימים בעירייה מעוניינים בה מאוד. גם כאן מדובר במערכת לחצים אדירה, שקשה להניח שאגף התחבורה לברו יצליח להדוף, ללא עזרת הציבור.

דוגמאות אלה ממחישות עד כמה דו־סטריית היא תנועת ההתקרבות שבין החברה האזרחית לבין העירייה ועד כמה זקוקים הם אלה לאלה. אינני סבורה שמדובר בתופעה חולפת של שיתוף פעולה או בתופעה הקיימת רק בירושלים. לדעתי מדובר בשינוי מהותי שבו בצד ההבנה (שאיננה חדשה) של החברה האזרחית שהצלחתה בהשגת מטרותיה

14 אני מתייחסת למנהלים הקהילתיים כאל חברה אזרחית לכל דבר, אף שחלק מהסכסוד שלהם מגיע מהעירייה. הסיבה לכך היא שכך הם נתפסים גם בעיני עצמם וגם בעיני הממסד העירוני. הם אינם נתפסים כשלוחה של העירייה בשכונות אלא כנציגי התושבים, הפועלים בשמם.

תגדל אם תרתום למטרותיה בעלי ברית מתוך המערכת, גם המערכת מכירה בכוחה של החברה האזרחית ובאפשרות לגייס אותה לצרכיה. ייתכן שאפשר להרחיב מגמה זו גם לרמה המדינתית. ככל שהשתתפות הציבור גדלה וככל שהשיח בדבר נחיצותו של שיתוף הציבור גובר גם הוא, כך יש להניח שתנועה דו-סטרית זו ושיתוף הפעולה בין החברה האזרחית לממסד הפוליטי יתרחבו בהדרגה.

ואולם, אין לשכוח את מורכבות התמונה שעולה ממיפוי השחקנים השונים. בעיר ירושלים ניצבת מצד אחד העירייה, מן הצד האחר ניצבים התושבים ובתוכם נמצאים המנהלים הקהילתיים. החברה הירושלמית שהייתה עד לאחרונה שחקן חשוב נוסף, התפוגגה והוחלפה במחוז ירושלים בחברה הארצית למתנ"סים. כל אחד מן השחקנים הללו אינו בגדר ישות ברורה המשמיעה קול אחד אלא קולות רבים ואף סותרים. העירייה, כגוף בירוקרטי גדול, נתפסת לעתים כממסד מסורבל, מסואב ודורסני אך גם כגוף המעוניין בשיתוף התושבים ובשינוי פני בעיר. לתושבים מצדם יש מגוון רחב של אינטרסים ומניעים לפעולה אשר סותרים אלה את אלה, והם פעילים במגוון דרכים: כבודדים, כקבוצות או כארגונים. ואילו המנהלים הקהילתיים אינם מצליחים תמיד לייצג את רצונותיו ואת עמדותיו של כלל הציבור שבתחום שיפוטם. מורכבות התמונה תתבהר באמצעות תיאור הפעילות האזרחית, ובעיקר המאבקים, המתרחשים לאחרונה בשכונת בקעה ובסביבתה הקרובה.

ד. המאבקים האזרחיים בבקעה

זירות המאבק, שצצות בבקעה כפטריות לאחר הגשם, נוגעות בנושאים קהילתיים או תכנוניים שמטרתם לשמור על אופי השכונה ועל איכות החיים בה. את המאבקים האזרחיים המרכזיים שמתנהלים בעת האחרונה מניעה תחושת איום הרובצת על התושבים. תחושה זו נובעת משלושה כיוונים עיקריים: הראשון, מכיוון כרישי הנדל"ן, אלה התרים אחר הזדמנות כלכלית ויש בידיהם הממון הנדרש לקידום תועלותיהם, הפוגעות פעמים רבות באינטרס הציבור. במקרים רבים מסוג זה יוצא הציבור למאבק. לעתים אף מתגייסים גורמים בעירייה לעזרת הציבור במאבקו ביזמים. השני, החשש מפני השתלטות חרדית. ככלל אפשר לומר שהציבור הפלורליסטי בכל חלקי העיר חרד מפני ההשתלטות החרדית. חרדה זו מאפיינת גם את שכונת בקעה. הכיוון השלישי המאיים על התושבים הוא "האינטרס העירוני", כלומר יוזמה כלשהי שהעירייה מעוניינת לקדם והיא מנוגדת לאינטרס השכונתי.

אציין כי ככלל עמדות התושבים נובעות פעמים רבות מתוך הגישה "לא בחצר האחורית שלי" (Not In My Back Yard), המוכרת בקיצור NIMBY. משמעות הרבר היא שגם אם אני עשויה להסכים לנחיצות עניין כלשהו ואני מכירה בחשיבותו (למשל תחבורה ציבורית טובה יותר), אינני מעוניינת שהוא יתרחש קרוב לביתי (בגלל הרעש, הזיהום והגדלת התנועה שיגרור בעקבותיו). לפיכך מתגלעים לעתים אינטרסים מנוגדים של תושבים.

תחילה אציג את פרופיל הפעילים בבקעה ולאחר מכן אתאר שש דוגמאות בולטות למאבקים שכונתיים הנובעים משלושת כיווני האיום. בתחום האיום הנדל"ני אתייחס למאבק במלון קולוני, למאבק על הצלת ברכת ירושלים ולמאבק בפרויקט "חצרות בקעה". חשוב לציין ששני המאבקים הראשונים מתנהלים ברחוב עמק רפאים, שאיננו חלק מגבולותיה הרשמיים של בקעה אלא של המושבה הגרמנית. אני כוללת את עמק רפאים במחקר על בקעה משום שהוא סמוך אליה, מספק לה שירותים ומשפיע על איכות חייהם של תושביה. בחרתי להתייחס לשני מאבקים המתחוללים שם מפני שרבים מבין התושבים הפעילים בהם הם תושבי בקעה. יתרה מזו, אלה הם שני המאבקים הגדולים ביותר שהתנהלו במרחב שאותו אני חוקרת בתקופת המחקר (אוגוסט 2008 עד מאי 2011). בשטחה של שכונת בקעה מאבק הנדל"ן הקשה ביותר שהתנהל בתקופת המחקר הוא המאבק על חצרות בקעה, אם כי הוא לא היה היחיד. מאבקים אחרים התנהלו לפני תקופת המחקר או במהלכה, אך הללו קטנים יותר או שלא היו כר נרחב להתרחשויות

בתקופת המחקר, ולפיכך לא יעמדו במוקד הדיון שלהלן. מבין המאבקים על רקע האיום החרדי אתיחס למאבק בהשתלטות של עמותת "חלב הארץ" על השטח הציבורי שברחוב גדעון 14 ועל המאבק בהפעלתה של קייטנת חב"ד בשטח המנהל הקהילתי. מבין המאבקים על רקע האיום מצד האינטרס העירוני אתיחס למאבק בשינוי הסדרי התנועה בדרך בית לחם. בתיאור כל מאבק אבהיר מי הם הגורמים הפועלים, מהו נושא המאבק וכיצד מתבטאות בו סוגיות של שייכות ומחויבות כנגזרות של אזרחות שכונתית.

1. פרופיל הפעילים בבקעה

רוב תושביה הפעילים של בקעה, שאינם חברי הנהלה במנהל הקהילתי, ובעיקר אלה המשתתפים במאבקי השכונה, הם גברים. עם זאת ישנן גם כמה נשים פעילות. רוב הפעילים הקבועים, כעשרים במספר, הם בטווח הגילים 40-70, כשהפעילים במיוחד הם בני 50-65. מדובר באנשים משכילים שרובם בעלי מקצועות חופשיים. אף שרובם עובדים עדיין הם גמישים יחסית בשעות עבודתם, ויכולים להקצות מזמנם לטובת פעילות ציבורית. רוב הפעילים הקבועים הם אשכנזים שהגיעו לשכונה משנות השבעים ואילך, כלומר בתהליך הג'נטריפיקציה שלה. כל הפעילים הקבועים הם בעלי הדירות שבהן הם מתגוררים. כמעט כל הפעילים המתמידים במיוחד, כעשרה במספר, הם חילונים, אך אם מתייחסים לכלל הפעילים המגיעים לשיבות הפורום האורבני והמגיבים בתכתובות הדוא"ל, מדובר בחלוקה שווה בקירוב בין חילונים לדתיים. שיעור ניכר מבין הפעילים, מעבר לחלקם היחסי באוכלוסייה, הוא ממוצא אנגלוסקסי, ותיקים יותר או פחות, אך רק כאלה שמדברים עברית ברמה טובה. אין פעילים צרפתים. כל הפעילים שאינם אנגלוסקסים הם ילידי הארץ, רק מיעוט הם ילידי ירושלים.

בתשובה על שאלתי אם הם מרגישים שייכות לשכונה השיבו כולם בחיוב. זו הייתה גם תשובתם על שאלתי אם הם חשים מחויבות כלפי השכונה, גם אם חלקם העדיפו על פניו את המושג "אכפתיות". הפעילים התחילו בפעילות ציבורית מפני שלדעתם אנשים צריכים להיות מעורבים ולקבל אחריות למקום שבו הם גרים, לעקוב אחר המתרחש בו ולפעול לכך שיתפתח בכיוון שהם מעוניינים בו. לחלקם הגדול יש היסטוריה ארוכה של השתתפות פוליטית במגוון מסגרות ונושאים, ואפשר בהחלט לומר שהם "פוליטיים" יותר מרוב האנשים. רובם גם מעידים על כך שגדלו בבית להורים שהיו בעצמם פעילים במסגרות שונות או לפחות אכפתיים ואידאליסטיים. כולם מאמינים מאוד ביכולתם של אזרחים להשפיע על המתרחש בשכונתם ובעירם, ושזה מותנה במעורבות אזרחית

פעילה, ערנית ועקיבה. מ',¹⁵ אחד התושבים הפעילים במיוחד שאף היה בעבר חבר הנהלה במנהל הקהילתי, סיפר לי בריאיון עמו במאי 2005:

אני למדתי שאי-אפשר להסתפק בארבעה קירות. מה שהולך מחוץ לבית לפעמים יותר משפיע ממה שקורה בתוך הבית. אני רואה בהתנהלות של השכונה חלק ממני, חלק מהבית שלי, וכמו שאני רוצה לדעת מה קורה בבית שלי אני רוצה לדעת מה קורה בשכונה. אני רוצה לשלוט על גורלי.

תושב פעיל אחר, ע', אמר בריאיון עמו במאי 2005:

יש בזה משהו שנותן סיפוק. דרך זה אתה יוצר קשרים ומכיר. אתה מרגיש שאתה בקשר עם אנשים שדומים לך ושחשובים להם אותם דברים. אכפת לי מהעיר הזאת, אכפת לי מהאזור הזה. חשוב לי להיות פעיל, לא להיות קורבן של המציאות אלא לנסות לעצב אותה. לא לתת לדברים לזרום. אלא לנסות לכוון את הזרם.

2. מאבקים על רקע איום הנדל"ן, או: הפחד מפני "הכסף הגדול"

המאבק במלון קולוני

בפתח המושבה הגרמנית, במשולש שנוצר בין הרחובות עמק רפאים, דרך בית לחם ופטרסון, מתוכננת בניית מלון "קולוני". במגרש בנויים כיום הכנסייה הארמנית, ששימשה עד שנות הארבעים של המאה העשרים כבית העם הטמפלרי, וכן מבני בית הספר של הטמפלרים, שמאוחר יותר הוקם בהם המכון לסיבים. לדברי אריאל הירשפלד: "המגרש הזה הוא כמובן נתח נדל"ני עסיסי ביותר. הוא ניצב בפתח המושבה הגרמנית, בנוף העירוני היפה ביותר בירושלים [...] מי שיבנה מגדל במקום הזה ימכור ללקוחותיו את התמונה היקרה ביותר שמישהו יכול לחלום עליה בעיר הזאת" (הירשפלד, 2010: 4.6). לפני שש שנים הוגשה התכנית הראשונה, שבעיני הציבור הייתה גרועה ביותר מבחינת גובה המבנה, נפח הבנייה, הממד השימורי והפן האסתטי. כשנודעו לתושבים

15 הסווייטי את שמות התושבים שרואינו באותיות. לעומת זאת, את שמותיהם של אנשים הנושאים תפקידים רשמיים ואשר שוחחו עמי ככאלה לא מצאתי לנכון להסוות.

פרטי התכנית הם פתחו במאבק ציבורי והצליחו לעצור אותה. לצורך המאבק הוקם ועד הפעולה להצלת המושבה הגרמנית, המורכב מתושבים מתנדבים שקיבלו על עצמם את הובלת המאבק. היום, מורד זמיר, הוא איש עסקים יהודי אמריקני שהשקעתו בפרויקט מוערכת בחמישים מיליון דולר. אחרי שהבין את עוצמת ההתנגדות הציבורית, שכבר הצליחה בראשית 2008 לבלום את מלון "ארבע העונות" שאמור היה להיבנות מעבר לרחוב, הזמין היום תכנית אחרת ואף פנה למנהל הקהילתי גינות העיר, שבשטחו ייבנה המלון, במטרה ליצור דו-שיח עם התושבים ולזכות בתמיכתם. התכנית החדשה, שנעשתה בידי אדריכלים אחרים, הנמיכה את גובה הבניין המרכזי מעשר קומות לשמונה קומות (ועוד קומת שירות תשיעית) והותירה את בניין הכנסייה הארמנית כפי שהוא, במקום שייבלע בתוך מבנה המלון. היזמים הסכימו שעם פינוי הארמנים מהמגרש תשמש הכנסייה בית עם לטובת תושבי השכונה, אך גם אולם אירועים של המלון. כלומר הלכה למעשה היא תשמש את הציבור ימים אחדים בשנה בלבד. כמקור מימון לפרויקט ביקשו היזמים לבנות ברחוב פטרסון הצר 16 דירות יוקרה במבנה בן ארבע קומות, שבנייתו תחייב הריסת בית המיועד לשימור. למרות תהליך ההידברות הארוך, גם התכנית החדשה נתפסה בעיני התושבים כלא ראויה מכמה סיבות עיקריות: (א) השימוש הייעודי הכפול של בית העם ימנע את השבתו לייעודו כמוסד תרבותי חשוב; (ב) אחוזי הבנייה המבוקשים לבניין המגורים ברחוב פטרסון גדולים מדי; (ג) רכיבי השימור בחזית עמק רפאים אינם מספקים; (ד) היתר הבנייה לבניין המגורים ברחוב פטרסון צריך להיות מותנה בהסכם פינוי הארמנים מהכנסייה; (ה) הבנייה המתוכננת תגרום בעיות תנועה ותחבורה בעמק רפאים ובדרך בית לחם; (ו) גובה הבניין המרכזי של המלון יוצר חריגה בוטה מן המקובל באזור.

התכנית החדשה הופקדה בדצמבר 2009, ושני המנהלים הקהילתיים – גינות העיר ובקעה רבתי – הגישו את התנגדותיהם. במרכז התנגדותו של מנהל גינות העיר עמדו ששת הסעיפים שצוינו לעיל. מעורבות תושבי בקעה בנושא החלה להתגבש רק כאשר התברר שהמועד להגשת ההתנגדויות מתקרב. ההתנגדות שהוגשה התייחסה אל ההיבטים האלה: גובה המלון ונפח הבנייה שלו והאופן שהם צפויים להשפיע על אופייה של בקעה ושל רחובה הראשי, דרך בית לחם; בעיות התנועה והחנייה שייגרמו באזור; נפח הבנייה על רחוב פטרסון. תושבי בקעה סברו שאף על פי שהמלון נמצא בשטח המנהל הקהילתי השכן, בנייתו ממש בכניסה לשכונתם תשפיע רבות מן הבחינה התחבורתית ומן הבחינה האסתטית גם עליהם. מאחר שעד אז עיקר המאבק התנהל בידי מנהל גינות העיר, נערכו ללא הרף השוואות בין המנהלים, ומנהל בקעה יצא כשידו על התחלופה. ההשוואה הזינה מעין "מיני מאבק" של התושבים במנהל הקהילתי, בשולי המאבק במלון קולוני.

לאחר הגשת ההתנגדויות ההליך הוא להשמיען לפני הוועדה המקומית שתפקידה לגבש המלצות ולהגישן לוועדה המחוזית. ואולם, קודם לדיון בהתנגדויות, במסגרת עבודת לובי מאומצת שמטרתה לגייס את תמיכת הציבור, עמל ועד הפעולה להצלת המושבה הגרמנית על יצירת דגם של המלון (תרשים 1). הדגם הוצג כהמחשה ויזואלית בהפגנה שהתקיימה בעמק רפאים ביוני 2010. באותה הפגנה החתימו התושבים את המשתתפים ואת העוברים ושבים על עצומות שנשלחו אל ראש העירייה ואל נציגים במועצת העיר. בד בבד הופצה גם עצומה ברשת האינטרנט שהופנתה אל ראש העירייה ושעליה חתמו אלפים.

איור 1: המודל האדריכלי, גרסת ועד התושבים והמנהל לבנייה במתחם



צילום: זאב רדובן

בשלב זה לא רק שמוכילי המאבק פנו ישירות אל הנציגים בעירייה אלא המאבק כולו עבר לפסים אישיים. תושב בקעה כתב למשל בבלוג שלו:

תכניות המלון כבר עברו אישור מוקדם בוועדה המקומית, שם אושרו למלון 8 או 9 קומות, שהן גובה כפול מגובה הבניינים המותר והקיים באזור. היה זה אישור בסדרת האישורים התמוהים, סטייל הולילנד במסגרת מלחמתו של יהושע פולק, שעמד בראש הוועדה המקומית לתכנון ובנייה, לכיעור ירושלים וחיסול כל מורשתה האורבנית האסתטית, בשירות אינטרסים נדל"ניים דורסניים. אסתטיקה בכללה, לא הייתה הצד

החזק של פולק. צדדים חזקים אחרים לעומת זאת, נמצאים כיום בחקירת המשטרה... תושבי ירושלים צריכים לזעוק: לא לנישול תושבי העיר, לא להרס יופייה ומורשתה של ירושלים בידי יזמי נדל"ן דורסניים ושלוחי ציבור מופקרים המועלים בתפקיד!

פעיל אחר מבקעה כתב זמן קצר לפני הדיון בהתנגדויות דוא"ל לתושבים הקורא להם להשתתף בהפגנה שתיערך בעת נאום ברקת בפתחת פסטיבל הקולנוע בעיר. הפעיל כיתב גם אנשי עירייה:

ברקת וקובי כחלון סגנו מקדמים את פרויקט "הולילנד במושבה" של בניית מפלצת נדל"נית בגובה של 43 מטר במתחם הסיבים. להזכיר לכולם שלברקת וכחלון יש מעורבות אישית בקידום המיזם: כחלון בא לוועדת השימור והפעיל מכבש לחצים להוסיף קומות למתחם, וברקת בא לוועדה המחוזית ונאם ארוכות על חשיבות המיזם ועיבוי אחוזי הבנייה שיש לתת לנדל"ניסטים.

בתגובה למתקפה האישית השיב לו כחלון בדוא"ל, שנשלח גם כן לכלל המכותבים: "תפנה לרופא אתה צריך טיפולים". התושב לא נשאר חייב והשיב לו:

קובי היקר, תודה על התשובה המנומקת והאינטליגנטית. אנו תושבי השכונות מנסים להבין באופן ענייני את האינטרס שלך לקדם את האינטרס של בעלי עסקים בלתי להם אישורי בנייה החורגים מכל נורמה. זאת במקום לקדם את האינטרס הציבורי שלמענו רבים מתושבי ירושלים בחרו כך. ההתנהלות שלך בנושא מעלה הרבה תהיות. קובי, למה לחכות לוועדת החקירה הבאה?

באותו זמן גם נתלו שלטים ומודעות באזור שבו מתוכננת בניית המלון שלשונן: "לא להולילנד במושבה"; "כאן ניר ברקת אישר הקמת מלון בגובה 34 מטר"; "ניר ברקת: פשוט לתת שירות לנדל"ניסטים" (ראו תצלום 2, א-ב). לאורך הגדר המקיפה את המגרש המיועד לבנייה נתלה שלט ענק שלשונן: "האם אתה מסכים שייבנה כאן מלון בגובה 34 מטר ובאורך 55 מטר?".

תצלום 2, א-ב: מודעות ושלטים סביב מתחם הסיכים, יולי 2010



צילום: הילה צבן

לדיון בוועדה המקומית שהתקיים ב-5 ביולי 2010 הגיעו רבים: תושבי המושבה הגרמנית ובקעה, אנשי המנהלים הקהילתיים ונציגי הארמנים. כעשרים חברי הוועדה ישבו סביב שולחן ארוך. התושבים, ישובים על כיסאות או עומדים, מילאו את החדר. כחלון, יושב ראש הוועדה לתכנון ובנייה, פתח את הדיון והזמין את נציג האדריכלים, ארי כהן, לשאת דברים בטרם תשמענה ההתנגדויות. כהן סקר את השינויים שערך צוות האדריכלים בתכנית מאז שהוגשו ההתנגדויות, במטרה לענות כמה שאפשר על דרישות התושבים. לאחר מכן נשמעו ההתנגדויות מטעם כמה גופים: החברה להגנת הטבע; המועצה לשימור אתרים; המנהלים הקהילתיים; הפטריארכיה הארמנית. לקראת סוף הדיון, שארך כמה שעות, ניתנה זכות הדיבור ליזם, מורד זמיר, אשר אמר בעברית של עולה:

אני יהודי ציוני. רציתי לעשות משהו טוב בארץ, משהו מיוחד בירושלים. אני באתי לפה 25 פעמים בשביל הפרויקט הזה [...] התחלנו לדבר עם המנהל הקהילתי. כבר שלוש שנים אנחנו מדברים על זה. עשינו שינויים דרמטיים. אני לא יודע אם אני צריך להצטער מה אני עושה פה. אומרים שהמדינה רוצה תיירים, איפה הם ילכו בירושלים? משרד התיירות רוצה יותר חדרים, אז מה עושים?

על דבריו אלה השיב לו כחלון בציניות: "מה שעושה טוב לעיר ולמדינה זה לא רלוונטי. פה כל מה שטוב – קודם כול עוצרים. ככה זה עובד". זמיר התקשה להבין את הנימה הצינית, וחברי הוועדה הסבירו לו שמדובר בהלצה.

בקרב המתנגדים שלטה עמדה פסימית לגבי סיכוייהם לשנות במשהו את עמדתה של הוועדה המקומית ולהשפיע על המלצותיה לוועדה המחוזית. חבר מועצת העיר פפה אללו (מרצ) ביטא עמדה כזו בהקשר אחר: "איפה שיש התנגדות אני כבר יודע מה יהיו התוצאות. זה לא משפיע במאומה. חבל על הזמן של מי שבא. מעט מחברי הוועדה מצביעים נגד התכניות כשהן כבר בוועדה המקומית. כך היה אצל אולמרט ואצל לופוליאנסקי וכך גם אצל ברקת, זה אותו דבר". ואולם, המקרה של מלון קולוני העיד לדעתי על שינוי כלשהו. במקרה זה הכיר היזם בכוחו של הציבור. כאשר זיהה התגייסות ציבורית נגדו יזם בעצמו את השינויים ולא חיכה לשמוע את החלטת הוועדה. בכך מסתמנת הגשת ההתנגדויות כבעלת טעם. ואכן, המלצותיה של הוועדה המקומית לוועדה המחוזית במקרה זה שיקפו את השינויים שהציע היזם.

השלב האחרון והמכריע ביותר במאבק היה הדיון בוועדה המחוזית שנקבע ל-16 בספטמבר 2011 ושאליו נערכו הפעילים היטב. בראשית ספטמבר התקיימה "מסיבת מחאה" בחצר הכנסייה הארמנית בכותרת "שומרים על המושבה בגובה העיניים" (תצלום 3). במסגרת האירוע התקיימו הופעות מוזיקליות, הוצגה תערוכה של אמן ירושלמי בעל אמירה לגבי גובה הכנייה בעיר, נישאו דברים מפי מובילי המאבק ונציגי הארמנים, ומקהלת הכנסייה שרה.

תצלום 3: מסיבת המחאה בחצר הכנסייה הארמנית, 5 בספטמבר 2010



צילום: הילה צבן

הדיון בוועדה המחוזית ארך כשבע שעות, שבמהלכן האזינו חברי הוועדה, כולם אנשי מקצוע ותיקים, ברוב קשב למתנגדים והקשו בשאלותיהם לאדריכלים ולנציגי היזם. ההפתעה הגדולה בדיון הייתה הודעתם של נציגי היזם על החלטתו לוותר על שטח בית העם / הכנסייה הארמנית ולהוציאו משטח התכנית. היה זה ניצחון חשוב בעבור הארמנים, שהושג בשיתוף פעולה עם מוכילי המאבק. מבחינת מנהל גינות העיר והתושבים מדובר היה בויתור על התרומה הגדולה ביותר של התכנית לתושבי השכונה, שאפשר היה לקבל מפרויקט זה.

המתכנתת המחוזית הביעה את צערה על כך שבית העם, "הסוכרייה שניתנה לוועדה" כלשונה, הוסר מהפרק, ונציגי היזם הבהירו שלנוכח ההתנגדויות התחוויר להם שאין להם בררה אלא לוותר על השטח. הניצחון הגדול ביותר של התושבים המתנגדים היה ללא ספק הנמכת מבנה המלון מ-34 מטרים לכ-27 מטרים. שינוי נוסף היה בנייה מדורגת שפתור את החזות האטומה והחוסמת שיוצר המבנה ואת מראהו הגבוה.

כשהגיע תור יושב ראש הפורום האורבני של המנהל הקהילתי בקעה רבתי להציג את התנגדותו התפרץ נציג היזם באמרו: "כל מנהל קהילתי צריך לעסוק בעניינינו. לא ייתכן שבקעה תגיש התנגדות על דברים שאינם בתחומה". היזם ונציגיו הפנו את כל מאמציהם לדיונים עם המנהל הקהילתי גינות העיר שבשטחו נמצא המלון ולא הביאו בחשבון את מינהל בקעה כגורם רלוונטי. יושבת ראש הוועדה פסקה באמרה: "בגלל הסמיכות לאזור נאפשר את הדברים". התנגדותו של מנהל בקעה עסקה בשני נושאים עיקריים, מסת הבנייה של מבנה המלון והשפעתו של המלון על התנועה בדרך בית לחם. חשש התושבים היה שהדרך הצרה יחסית והעמוסה גם כך לא תוכל להכיל את תוספת התנועה המשמעותית הצפויה. המטרד העיקרי צפוי להיגרם מתנועת משאיות לתוך כניסת השירות של המלון וביציאה ממנה, ממש בכניסה לדרך בית לחם. את תשובת המתכננים לנושא התנועה הציג יועץ תנועה מוסמך, שהציג פתרון לנושא: התקנת מתקן מיוחד בעלות מאות אלפי שקלים המסובב כלי רכב כך שיוכלו לצאת עם הפנים קדימה במקום לנסוע לאחור ולהפריע לתנועה.

בראשית פברואר 2011 פרסמה הוועדה המחוזית את החלטתה, שהתייחסה בכובד ראש לטענות המתנגדים וקיבלה רבות מהן. העובדה שהשינויים באו מהיזם השפיעה ללא ספק על החלטת הוועדה לקבלם. החלטותיה העיקריות של הוועדה היו: צמצום הבינוי ברחוב פטרסון; צמצום הבינוי במלון והנמכתו; צמצום שטחי המסחר; שימור מרבי של המבנים והעצים. הוועדה ביקשה גם לפצות את הציבור על אבדן התרומה הגדולה ביותר שצפויה הייתה לו מהפרויקט – בית העם – שכאמור נשאר בידי הארמנים והוצא מגבולות התכנית. לפיכך החליטה הוועדה שהפרויקט יונגש לציבור (למשל באמצעות שביל שיעבור במרכז הפרויקט ויחבר בין עמק רפאים לכין דרך בית לחם). כמו כן החליטה הוועדה לקבוע מטלה יזמית חלופית, מחוץ לשטח הפרויקט.

לסיכום, השחקנים המרכזיים במאבק הם: העירייה והוועדה המקומית; הוועדה המחוזית; משרד התיירות (והמדינה); היזם ונציגיו; המנהל הקהילתי גינות העיר וועד התושבים; המנהל הקהילתי בקעה רבתי; תושבי האזור; הארמנים; גורמים ירוקים. המאבק נובע כאמור מן האיום הנדל"ני ומן החשש שהאינטרסים הנדל"ניים והכלכליים, ובכלל זאת האינטרס להגדיל את היצע חדרי המלון בעיר, יבואו על חשבון טובת תושבי העיר. נוסף על כך לפנינו מאבק חשוב על עקרונות אסתטיים, בייחוד בנושא גובה הבנייה ונפחה, ועל איכות חייהם של תושבי האזור, מבחינת זכותם לנוף, לתנאי תחבורה הולמים ולתשתיות קהילתיות ראויות, כמו זו שאמורה הייתה לספק המטלה היזמית של בניית "בית עם" לציבור בשטח הכנסייה הארמנית.

מאבק התושבים הוא בתחום הפוליטיקה הקטנה, משום שהוא עוסק באסתטיקה ובאיכות חיים, אך עולים ממנו גם נושאים "גדולים" יותר כמו חשש מקשרי הון-שלטון הגורמים למכירת נכסי הציבור לבעלי הון ולהגמשת תנאי הבנייה לטובתם. השאלה המרכזית שעלתה היא: למי שייכת העיר? תושבי האזור מתעקשים על כך שהעיר שייכת לתושביה וכי עליה להיטיב עמם. אך במקום פועלים גם אינטרסים אחרים: הצורך לפתח את העיר ולהגדיל את היצע חדרי המלון בה, הרצון לעודד את התיירות באזור והאינטרסים הכלכליים של היזם ושל העירייה. מבחינת התושבים מחויבותם היא לשמור על מה שהם תופסים כשלהם: אופי המקום ואיכות חייהם בו. הם מבקשים לפעול למען מציאת דיוור זמין למקומיים, לתחבורה זורמת, לשלמות העצים ברחוב, לאסתטיקה אדריכלית ולשימור. הם אינם מעוניינים בהפיכת השכונה למעין "דיסנילנד" לתיירים, שלהם כתושבים לא ישיא שום רווח.

המאבק על ברכת ירושלים

המאבק להצלת ברכת ירושלים החל בחודש אוגוסט 2009, בד בבד עם מאבק נוסף ברחוב, על קולנוע סמדר שעמד להיסגר עקב סכסוך נדל"ן בין הבעלים ורצונם למכור את הנכס. ברכת ירושלים שנוסדה בסוף שנות החמישים היא ברכה אולימפית ציבורית הממוקמת בשטח נרחב ברחוב עמק רפאים, סמוך לגבול שבין המושבה הגרמנית לבקעה ושערכו הנדל"ני רב. באוגוסט התברר לבאי הברכה כי היא עומדת להיסגר בסוף דצמבר 2009, כביכול זמנית לרגל שיפוצים שמטרתם לשדרג את הברכה הוותיקה לרמת הבנייה הנהוגה כיום. ואולם, כפי שהתברר, הבעלים לא התכוונו לפתוח את הברכה מחדש אלא תכננו לבנות בשטח מגורי יוקרה.

כשגילה ציבור המשתמשים בשירותי הברכה שבכוונת הבעלים לסגור אותה, הקים ועד פעולה. הוועד, שכראשו עומדים תושבי בקעה, שיתף פעולה עם מנהל גינות העיר, ונעזר כבר מתחילת דרכו בחבר המועצה, שבאותו זמן שימש גם סגן ראש העירייה,

פפה אללו (מרצ). הוועד כיוון תחילה את פעולתו לשני נמענים: הנהלת הברכה ועיריית ירושלים, שממנה תבע לעמוד על משמר זכויות הציבור. בעקבות בקשת מנהל גינות העיר בדקה העירייה את מצבה המשפטי של הברכה וגילתה כי בשנת 1980 נחתם הסכם בין העירייה לבין בעלי הברכה שאישר לאחרונים לבנות מבנים מסחריים צמוד לברכה, תמורת התחייבותם להעביר לעירייה את שטח הברכה וכל מתקניה. בהסכם ניתנה לבעלים זכות חכירה והפעלה לדרורות של הברכה "כברכה עממית הפתוחה לשימוש הציבור הרחב בתנאים ובמחירים עממיים וסבירים". בשנת 1993 ויתרה העירייה על העברת השטח לרשותה, ונשארו סעיפי ההסכם הקובעים את שמירת ייעוד הברכה והפעלתה. דרישתו של ועד הפעולה מן העירייה הייתה שתעמוד על קיום ההסכם, כלומר תדרוש מבעלי הברכה שלא לסגור אותה מעבר למשך הזמן ההכרחי לביצוע השיפוצים ושלא תסכים לשינוי בייעוד הקרקע. באוקטובר 2009 הודיעה העירייה כי היא תומכת בהשאת הברכה פתוחה, ובכך אימצה לגמרי את דרישת הציבור והפכה לשותפה מלאה במאבק הציבורי בהנהלת הברכה. ואולם, בכך לא תם המאבק. בנובמבר 2009 הודיעה הנהלת הברכה כי היא מנהלת מגעים עם העירייה ועם המנהל הקהילתי במטרה לאפשר לה את המשך הפעלת הברכה בצד בינוי. כמו כן הודיעה על כוונתה לסגור את הברכה לרגל שיפוצים במהלך חודשי החורף ועל פתיחתה מחדש באפריל 2010 (זולדן, 27.11.2009). התושבים, שהתנגדו לסגירת הברכה לזמן כה ארוך, יצאו להפגין (תצלום 4).

תצלום 4: הפגנה נגד סגירת הברכה, 22 בנובמבר 2009



צילום: 24-70, רני ברמץ

באביב אכן נפתחה הברכה מחדש, אך מחירי המנויים ועלות הכניסה התייקרו במידה רבה, ותיקונים רבים לא נעשו. שוב לא נמכרו מנויים שנתיים אלא חודשיים בלבד, רמז לסגירה נוספת לאחר הקיץ. התושבים סברו שהנהלת הברכה מעוניינת להבריח את הציבור. בכתבה ב-ynet במאי 2010 כתב יושב ראש הוועד להצלת הברכה, תושב בקעה:

המאבק על שימורה וקיומה של בריכת ירושלים מקבל מישנה תוקף בימים אלו כאשר ברקע נשמע הזמזום הטורדני שאינו פוסק – הון ושלטון הון ושלטון. בהולילנד רמסו אנשי ההון בשיתוף נציגי השלטון את הקווים האדומים של תכנון אורבני. בבריכת ירושלים התקווה לעצור את הטירוף הנדל"ני עדיין שרירה וקיימת (ביגלמן, 24.5.2010).

כמו במאבק על מלון קולוני, ובמאבקים נוספים הנובעים מהאיום הנדל"ני, פרויקט הולילנד משמש דוגמה לתכנון רע ולקשר שבין הון ושלטון, גם כשממשותו של קשר כזה אינה ודאית. הולילנד הפך, אם כן, שם קוד לכל מה שאינו נושא חן בעיני הציבור. במאי 2010 התקיים אירוע מחאה נוסף בהשתתפות כמה ארגונים חברתיים ותושבים רבים. באירוע הונף דגל שחור ודובר בעד שמירת הברכה במתכונתה הנוכחית ונגד תכניות הבינוי של הנהלת הברכה. יושב ראש הוועד אמר: "אין בכוונתנו להרפות מהמאבק [...] אם לא היינו פוצחים במאבק, הברכה הייתה נסגרת כבר מזמן". בתגובה אמר רמי בראל, מנהל הברכה, ל"כל העיר": "אנו בעלי הקרקע. מדובר בשטח פרטי פתוח ואם נחליט לשנות את ייעודו התכנוני נפנה לגורמים התכנוניים שיאפשרו לנו זאת. הברכה היא שלנו, ולא של אף אחד אחר" (הלפרין, 28.5.2010). בתום עצרת המחאה פרסם ראש העירייה הודעת תמיכה ראשונה מצדו במאבק התושבים. בראשית יוני 2010 הודיע ועד הפעולה באמצעות הרשת החברתית, פייסבוק, כי העירייה תדרוש מבעלי הברכה להשאירה במתכונת הנוכחית, לפתוח אותה למשך השנה כולה, לחזור למחירים עממיים ולהעבירה לבעלות ציבורית אגב מתן אפשרות לבעלי הברכה לבנות בשטח שמעליה. עוד נכתב כי אם ייכשלו המגעים עם בעלי הברכה תשקול העירייה פנייה לערכאות.

הפעולה הבאה הייתה ארגון כינוס בשם "בין הולילנד לברכת ירושלים", שהתקיים ב-12 ביולי 2010 ועסק במאבקים בירושלים אגב התמקדות במאבק על הצלת הברכה. בכינוס השתתפו גם נציגי העירייה: נעמי צור וקובי כחלון (ירושלים תצליח) ופפה אללו (מרצ). כחלון אמר: "אני חושב שזיהינו בשנים האחרונות ברוטליות של אנשי השלטון ושל אנשי הכספים בשלטון שמורדים את נכסי המדינה. זה קשה וחמור. אני שמח שיש פה התארגנות של הציבור". בתגובה לדברים בירך יושב ראש הוועד להצלת הברכה את

כחלון על תמיכתו במאבק ועדכן את הקהל כי העירייה מתכוונת להגיש תביעה משפטית נגד בעלי הברכה. בכתבה ב־ynet שסיקרה את הכינוס צוטט אחד ממובילי המאבק: "יש חשיבות רבה להמשך הלחץ על העירייה, כי העירייה לא תעשה שום דבר בעצמה וחייבים גיבוי ציבורי חזק. חלק מהמשחק הדמוקרטי זה שהציבור צריך להפעיל כוח, לא רק ללכת לקלפי פעם בארבע שנים אלא להיות פעיל ומודע ולהיות מעורב. אם הציבור מתארגן הוא יכול באמת לשים מקלות בגלגלים" (שרביט, 1.8.2010).

בסוף אוגוסט 2010 תבעה העירייה את בעלי הברכה בבית המשפט לעניינים מקומיים, ובראשית אוקטובר הוציא בית המשפט צו מניעה זמני שאסר על בעלי הברכה לסגור אותה עד מתן החלטה אחרת. באמצע אוקטובר 2010 התקיים דיון בבית המשפט, ועשרות הפעילים שהגיעו למקום אילצו את הנהלת בית המשפט להעביר את הדיון לאולם גדול יותר. ההחלטה שהתקבלה קבעה שהברכה תישאר פתוחה עד שיגיע בית המשפט להכרעה סופית בעניין. ב־24 בנובמבר 2010 קבע בית המשפט כי בעלי הברכה חייבים להמשיך להפעילה כפי שנקבע בהסכם שנחתם בינם לבין עיריית ירושלים בשנת 1980, אלא אם כן יצליחו להביא לשינוי תכנית המתאר ולביטול ההסכם.

השופטת הביעה תקווה שגם אם יבוטל ההסכם, יישמר האינטרס של תושבי ירושלים. בכתבה ב"הארץ" צוטט יושב ראש ועד התושבים: "אנו שמחים שהמאבק העיקש נגד טייקוני ההון הצליח. פעם נוספת הוכח שמאבק ציבורי צודק מביא לתוצאות ראויות" (אידלמן, 28.11.2010). על אף הניצחון התברר לתושבים עד מהרה כי מאבקם לא תם. בעלי הברכה הודיעו על כוונתם המחודשת לסגור אותה לשיפוצים, ובד בבד הגישו ערעור על החלטת בית המשפט. כך או כך, המאבק על ברכת ירושלים, במערכתו הראשונה לפחות, מצטרף לרשימת ההצלחות של המאבקים הציבוריים בעיר.

לסיכום, השחקנים המרכזיים במאבק הם: העירייה וחברים מסוימים במועצת העיר; בעלי הברכה; המנהל הקהילתי גינות העיר; ועד הפעולה ותושבי האזור; בית המשפט לעניינים מקומיים; אמצעי התקשורת. גם במקרה זה נובע המאבק מאיום הנדל"ן, המגיע מצד בעלי הברכה. במוקד הוויכוח עומדת השאלה: האם הברכה היא שטח פרטי שבעליו רשאים לעשות בו כרצונם או שמא מדובר בשטח לטובת הציבור? המאבק הוא ללא ספק על איכות חיייהם של תושבי האזור והעיר הנהנים מן הברכה. אך גם כאן חורג המאבק מן הפוליטיקה הקטנה לעבר הפוליטיקה הגדולה, מפני שגם הוא עוסק בקשרי הון-שלטון ובשמירה על נכסי הציבור. שאלת השייכות – למי שייכת ברכת ירושלים? – הופכת כאן לסוגיה משפטית, שבמסגרתה נקבע בשלב זה כי הברכה שייכת לעירייה ולתושבים. המאבק פה "פשוט" יותר מן המאבק במלון קולוני מן הבחינה שכאן האינטרסים של העירייה ושל תושבי העיר משתלבים זה בזה, בעוד בעלי הברכה מלווהקים בתפקיד "הרעים תאבי הבצע". סוגיית המחויבות עולה כאן הן מצד התושבים, שמחויבותם

הראשונה היא השמירה על איכות חייהם, והן מצד העירייה המחויבת לשמור על נכסיה לטובת הציבור.

המאבק בפרויקט חצרות בקעה

פרויקט חצרות בקעה ממוקם בשטח פתוח גדול, אחד האחרונים שנותרו לבנייה בשכונה. מדובר בכ-7.5 דונם הממוקמים בלב השכונה – בין דרך בית לחם לגינה הציבורית ברחוב אפרים ובין הרחובות גדעון ומנשה. במשך שנים עומד השטח בשיממונו תוך כדי שהוא מחליף ידיים מיזם ליזם ועובר הליכי תכנון שאינם מתממשים. התכנית הראשונה לפרויקט נעשתה בראשית שנות השמונים, ומאז כל יזם שרוכש את השטח מעלה את אחוזי הבנייה ומוכר אותו ברווח. ואולם, בשטח דבר אינו קורה. במשך השנים פלשו לשטח כמה מן השכנים, ובנו בו שלא כחוק. בשנת 2004 נרכש השטח בעלות של 13 מיליון דולר בידי חברת "אלומות", הידועה מפרשת "הבית ברחוב כרמיה", שבה היה מעורב ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט, בשותפות עם משפחת בלימן הקנדית. בסוף שנת 2008, אחרי שחברת אלומות פשטה את הרגל, רכשה ממנה משפחת בלימן את חלקה והחלה לקדם בשטח תכנית חדשה. התכנית, שקיבלה אישור ראשוני מהוועדה המקומית לתכנון ובנייה, היא לפרויקט יוקרה בן 48 יחידות דיור בעשרה בניינים בני ארבע קומות על שטח של 5 דונם בקירוב. חלק נוסף מן השטח – 2.5 דונם – יוקצה לטובת שטח ציבורי, ובלבד הפרויקט תעבור גם דרך ההולכי רגל. בחזית שעל דרך בית לחם יתקיים מסחר ומתחת לפרויקט יוקם חניון תת־קרקעי.

מתחילת מלאכת התכנון קיימו נציגי היזם פגישות עם מספר קטן של תושבים המתגוררים סמוך לפרויקט ועם המתכנן האורבני של המנהל הקהילתי. בד בבד נפגש משרד האדריכלים האמון על הפרויקט עם אחד האדריכלים שחי בשכונה, האדריכל כ', ועם המתכנן האורבני. תושבים המתגוררים ברדיוס נרחב מעט יותר לא שותפו בעניין, וגם המתכנתת האורבנית החדשה לא עודכנה במה שנעשה קודם שנכנסה לתפקיד. לקראת הדיון בוועדה המחוזית בינואר 2010, שתכליתו הייתה אישור התכנית להפקדה, נפגשו נציגי היזם עם השכנים, הסבירו להם על הפרויקט וביקשו להגיע איתם להסכמות. כפי שדיווחו הנוכחים באותה פגישה לפורום נרחב יותר של תושבים בפגישה שהתכנסה יום לפני הדיון בוועדה המחוזית, כוונת היזמים הייתה להציג לפני הוועדה שתי חלופות תכנוניות, האחת – המקורית, והאחרת – "בעקבות הסכמות עם המנהל הקהילתי", כלומר אלה שגובשו במהלך הפגישות עם השכנים. החלופה השנייה ביטלה בניין אחד וכללה תשעה בניינים בלבד, שניים מהם בני חמש קומות. מספר הדירות בה גדל ל-61, אך שטחן הצטמצם, וכחמישית מן הדירות קטנות יחסית, כ־80 מ"ר, וזאת כמענה על דרישת השכונה שגודל הדירות יאפשר גם לישראלים, ולא רק לעולים אמידים ולתושבי

חויז, לרכוש דירות בפרויקט. בפגישה הבהיר יושב ראש הפורום האורבני שאין מדובר בהסכמים חתומים עם המנהל ושכדיון יציגו הוא והמתכנת האורבני את עמדת כלל התושבים. עם זאת ציין יושב ראש הפורום לחיוב את העובדה שמדובר ביום שמוכן להידבר עם תושבים ושמועניין להגיע להסכמות.

בדיון בוועדה המחוזית, שעליו דיווח יושב ראש הפורום האורבני לתושבים בדוא"ל, אכן הציגו נציגי היוזם את שתי החלופות. חברי הוועדה המחוזית נרתעו מהגבהת הבניינים לחמש קומות, וביקשו לשקול דרך אחרת לציפוף הבנייה. נימוקם היה שבקעה היא חלק מן העיר ההיסטורית, שבה נהוג לאשר ארבע קומות בלבד, אך הם מכירים בצורך לצופף את העיר הפנימית, עקב ההשלכות של ביטול תכנית ספדי והמחסור הרב בדירות. מסיבה זו גם אישרה הוועדה המקומית מראש אחוזי בנייה גבוהים בהרבה מכפי שנהוג היה בעבר בבקעה: 120% במקום 85%. לטענת תושבים, חישוב אחוזי הבנייה הכלליים של הפרויקט היה תמוה. יזמי הפרויקט ביקשו להפוך את הדרך להולכי הרגל שעוברת במרכזו, ואשר הופיעה בתכנית המאושרת הישנה כשטח ציבורי פתוח (שצ"פ), לשטח פרטי פתוח (שפ"פ). חישוב אחוזי הבנייה נעשה לכן על פי השטח כולו, כולל הדרך, דבר שאיננו מקובל ושיצר אחוזי בנייה גבוהים במיוחד.

בדיון בוועדה המחוזית עלה גם נושא התחבורה. בתכנית שהופקדה נקבע שפתח הכניסה לחניון הפרויקט והיציאה ממנו יהיה ברחוב מנשה, שהוא רחוב שכונתי קטן וצר. דרישת התושבים הייתה לחלק את תנועת כלי הרכב בין הרחובות מנשה, גרעון ודרך בית לחם כך שלא ייווצר עומס רב מדי על הרחובות הקטנים. אף שקביעת פתח החניון בדרך בית לחם תביא להאטה נוספת של התנועה ברחוב, תושבי השכונה ראו בכך דרך נוספת להנציח את מעמדו כרחוב שכונתי ולמנוע ממנו להפוך לציר תנועה עירוני, כפי שרוצה העירייה. הקטנת שטחן של חלק מהדירות זכתה לתמיכת הוועדה המחוזית, שגם בעיניה חשוב שתהיינה בהישג ידה של אוכלוסייה מקומית. יש לציין שאין מדובר בדירות בהישג יד על פי הגדרה סטטוטורית, ושגם דירה קטנה במיקום זה לא תהיה בהישג ידם של צעירים.

כעבור חצי שנה, באמצע אוגוסט 2010, נתלו בסביבת הפרויקט מודעות שהודיעו על כך שהתכנית הופקדה להתנגדויות. המשמעות היא שהמועד האחרון להגשת התנגדויות היה 20 באוקטובר 2010. בפגישת הפורום האורבני ב־30 באוגוסט 2010, שבה דנו לראשונה בהתנגדות המתוכננת לפרויקט, נידונו אחוזי הבנייה הגבוהים שקיבל היוזם. במהלך הישיבה שאל האדריכל פ': "למה הוועדה המחוזית הסכימה ואיך?". יושב ראש הפורום השיב לו כי בדיון בוועדה המחוזית אמר הקבלן, בתשובה על שאלה שנשאל בנושא, שבניית חניון פרטי תת־קרקעי הופכת את כל השטח שמעליו לפרטי. "זה בלוף", אמר האדריכל ד'. אדריכל שלישי, האדריכל כ', אמר: "נדיר שוועדה מחוזית מסכימה

לוותר על שטח ציבורי". האדריכל פ' אמר: "יש פה מסתורין. העירייה עזרה ליזמים". בתום הפגישה הוחלט לקיים דיון ציבורי, שאליו יוזמנו כל התושבים שגרים ברדיוס מסוים מהפרויקט, ובו יוחלט על סעיפי ההתנגדות.

בדיון הציבורי באמצע ספטמבר 2010 השתתפו כשלושים איש, מספר רב יותר מזה שנוכח בדרך כלל בפגישות הפורום האורבני. יושב ראש הפורום האורבני והאדריכל ד' הציגו את מפות התכנית שהופקדה בהשוואה לתכנית המאושרת ותיארו לפני התושבים את שידוע להם. גם בדיון זה עלה נושא חישוב אחוזי הבנייה. התושב י' שאל: "איך שטח ציבורי פתוח הופך לשפ"פ? היזם משלם לעירייה?". ענה על כך האדריכל ד': "התכנית הקודמת לא הופקדה בפועל, והשטח לא עבר על שם העירייה. כך זה קרה". כלומר רשמית לא הוגדר השטח מעולם שטח ציבורי. האדריכל פ' הסביר:

האחראי על החישוב באגף תכנון עיר אמר שנעשתה טעות, וזה לא היה צריך להימסר להם לצורך חישוב אחוזי הבנייה. הם ניכסו לעצמם את כל השטח וקיבלו עוד איזה אלף מטר אחוזי בנייה. אם זה לא היה, לא היה צורך בקומה חמישית. הייתה בוועדה [המחוזית] הסכמה חד-משמעית שלא יהיו חמש קומות ובכל זאת הוועדה יצאה נגד ההחלטות שלה עצמה.

מחילופי הדברים בדיון עלה כי בעיני התושבים הן חישוב אחוזי הבנייה והן מתן האישור לבניית חמש קומות לא היו תקינים. ואולם, ייתכן שגובה אחוזי הבנייה והקומות נובע מכך שמדובר בשטח גדול, ובשטחים כאלה הנטייה העירונית היא לאשר אחוזי בנייה גבוהים מהרגיל. לקראת תום הדיון עברו המשתתפים לחשיבה אופרטיבית בגיבוש ההתנגדויות והחליטו כי האדריכלים פ' ו-ד' יכתבו טיוטה של כתב התנגדות וכי כל מי שיחפוץ בכך יוכל להשתמש בה כרצונו. מאבקים קודמים לימדו את התושבים שלחץ ציבורי מניב תוצאות, ולכן מטרתם הייתה להגיע לכמה שיותר התנגדויות. יושב ראש הפורום האורבני אמר שבד בבד צריך לנהל גם מסע תעמולה ציבורי. בראשית אוקטובר 2010 הפיץ המנהל הקהילתי עצומה ברשת האינטרנט, ועליה חתמו כ-500 איש. סמוך לשטח הפרויקט תלו התושבים שלט גדול שלשונו "כאן יבנו את 'חצרות בקעה'", הקורא לתושבים להתנגד לפרויקט (תצלום 5).

ההתנגדות הרשמית שניסח המנהל הקהילתי נגעה בשישה סעיפים מרכזיים: (א) דרישה להקטין את אחוזי הבנייה, ומכאן גם את מספר הדירות; (ב) דרישה שלא לאשר בניית חמש קומות; (ג) דרישה לפצל את התנועה אל החניון התת-קרקעי וממנו, כך שבמקום פתח אחד בלבד יהיו שניים או שלושה פתחים לחניון. בנושא התנועה גם עלתה הדרישה להחזיר את מפרץ החנייה מול החזית המסחרית על דרך בית לחם;

(ד) דרישה לשמור על איכות הסביבה בתקופת הבנייה ולשמור על העצים בשטח התכנית; (ה) דרישה שלא לאשר את הפיכת הדרך להולכי רגל לשפ"פ; (ו) דרישה שפינוי הפולשים מהשטח, ששיבתם הבלתי חוקית בו עלולה לעכב את פיתוח השטחים הציבוריים של הפרויקט, יהיה תנאי להיתר בנייה ולא רק לאישור האכלוס.

תצלום 5: שלט שנתלה בדרך בית לחם, סמוך לשטח הפרויקט, אוקטובר 2010



צלם לא ידוע

בפגישת תושבים מצומצמת בראשית אוקטובר 2010 הוחלט לעודד כמה שיותר התנגדויות פרטיות מעבר להתנגדות של המנהל הקהילתי. במהלך הישיבה הוסבר כי העצומה שהופצה ברשת האינטרנט היא כלי ליצירת לחץ ציבורי ללא משמעות סטטוטורית, וכי היא אינה מחליפה את ההתנגדויות הרשמיות. על פי חוק, חתימה על התנגדות צריכה להיעשות לפני עורך דין, ולכן גויסו כמה עורכי דין מתנדבים, תושבי השכונה, שיחתימו תושבים על התנגדויות בכמה מועדים. המטרה הייתה להחתיים מאתיים איש לפחות. מהלך זה התברר כמוצלח, ותושבים רבים חתמו על התנגדויות. באירוע חגיגי של בית הכנסת האשכנזי הוותיק בשכונה הוחתמו במהלך זמן קצר קרוב למאה איש נוספים. סך הכול הוגשו לוועדה המחוזית למעלה משלוש מאות התנגדויות

רשמיות של תושבים. בהצטרפן אל חמש מאות החתימות על העצומה ברשת האינטרנט, מדובר היה בהישג שכונתי מרשים.

סמוך לדיון בוועדה המקומית, שנקבע לסוף נובמבר 2010, פנו נציגי היזם לאחד מתושבי השכונה ובתיווכו למנהל הקהילתי בבקשה להגיע להסכמות. בטרם ניגשו למשא ומתן כלשהו, ניסחו כמה תושבים ובכירי המנהל הקהילתי רשימת דרישות מהיזם, ואלה נידונו חלקית בישיבת הפורום האורבני באמצע דצמבר 2010. בישיבה זו גם הוצגו ההמלצות שהעבירה הוועדה המקומית לוועדה המחוזית. הוועדה המקומית קיבלה חלק מן ההתנגדויות והמליצה למשל: לחלק את תנועת כלי הרכב בין רחוב מנשה לדרך בית לחם; להחזיר את מפרץ החנייה על דרך בית לחם; לסמן את העצים בשטח ולטפל בהם; להורות על חוות דעת סביבתית כתנאי להיתר הבנייה. הוועדה דחתה את ההתנגדויות בעניין הקטנת אחוזי הבנייה ומספר יחידות הדיור, גובה הבניינים והתניית פינוי הפולשים במתן היתר הבנייה.

בעת שנידונו בישיבה דרישות השכונה מהיזם התעוררה מתיחות רבה בין התושבים. כמוקד הדיון היה נושא מיקום פתח החניון, הסוגיה שהביאה את היזם לפנות אל התושבים מלכתחילה. המלצת הוועדה המקומית לפצל לשניים את פתח החניון אינה נוחה ליזם, שמעדיף פתח אחד בלבד, רצוי בדרך בית לחם, והוא מוכן להגיע להסכמות בתמורה לתמיכתם בו בנושא זה. באותה ישיבה התקבלה החלטה, בהצבעה של כעשרים תושבים בלבד, לבוא לקראת היזם ולאשר פתח יחיד, על דרך בית לחם. ואולם, בעקבות הישיבה התקיים דיון סוער והוחלפו האשמות, בעיקר באמצעות הדוא"ל, בין תושבים המעדיפים שפתח החניון יהיה דווקא ברחוב מנשה או שיתפצל, לבין אלה המעדיפים שיהיה על דרך בית לחם. הדיון הבהיר עד כמה מדובר בסוגיית NIMBY אופיינית, שבה לאו דווקא טובת השכונה היא שעומדת בראש מעייניהם של הנוכחים, כי אם השפעת ההחלטה על חיהם.

בהיעדר הסכמה התקיימה בינואר ישיבה נוספת בעניין, שבה נכחו כארבעים איש. הרוחות בישיבה התלהטו. דיירי רחוב מנשה, שהתנגדו לפתח לחניון מכיוונם בנימוק שהם מעוניינים לשמור על ציר התנועה הירוק שעובר סמוך למקום ועל בטיחות הילדים בסביבת גן השעשועים, חששו מן הסתם מכך שסלילת הדרך שם תחייב את פינוי פלישתם לשטח. הגדיל להתבטא בנושא התושב א', בן לוותיקי השכונה והפולש העיקרי בשטח. פלישתו נובעת לטענתו מכך שהשטח שאליו הוא פולש היה בעבר בבעלות הוריו עד שסיפחה אותו העירייה לטובת שטח ירוק, אך מכרה אותו לבסוף ליזמים: "אני מוכן לוותר על 80% ממה שיש שם [צימר שכנה שם ואורות סוסים] אבל לטובת אנשים, בשביל פארק, לא בשביל מכוניות". ההחלטה שהתקבלה

בישיבה זו הייתה שלא להכריע לכאן או לכאן ולהשאיר את ההתנגדות בעינה, משמע פיצול הפתחים. כמו כן הוחלט לנסות להגיע עם הזים להסכם גם בלי שהשכונה תלך לקראתו בנושא הפתח לחניון. אף שמדובר ברשימת דרישות של השכונה שאין בה נסיגה מסעיפי ההתנגדות, כשעלה הנושא לדיון בדוא"ל היה זה שוב דיון רווי חילופי האשמות נוקבים וכינוי גנאי בין כמה תושבים. הישורת האחרונה, הדיון בוועדה המחוזית, נקבע ל-22 בפברואר 2011.

הדיון בוועדה המחוזית ארך כארבע שעות וחצי ונכחו בו רבים מתושבי השכונה, נציגי המנהל הקהילתי, הזים, דיוויד בלימן מקנדה וצוות אדריכליו ונציגיו. כמו כן נכחו בדיון כמה וכמה עורכי דין ויועצים שייצגו כמה מן המתנגדים לפרויקט. הישיבה החלה בשמיעת המתנגדים ובאי כוחם, וחלק ניכר מן הדיון הוקדש לסוגיה הבערת ביותר: מיקומו של פתח החניון. בעת שעלתה התנגדות המנהל הקהילתי לבניית חמש קומות בבקעה הבהירה יושבת ראש הוועדה כי אין בכוונתה לאשר קומה חמישית. עם תום שמיעת המתנגדים ניתנה זכות הדיבור לנציגי הזים, ואלו הציגו לפני הוועדה את הפרויקט. גם כאן, כמו בדיון על מלון קולוני, ניתנה זכות הדיבור גם לזים שאמר:

לפני שש שנים החלטנו להשקיע בארץ. חברת אסדן מקנדה הוקמה על ידי סבא שלי שחלומו היה להשקיע פה בארץ. אני בהחלט חושב שהפרויקט תורם המון לשכונת בקעה. זה יכול להיות [jewel] "תכשיט" בשכונה. זו הייתה דרך מאוד ארוכה ומאוד יקרה לצערי, אבל נקווה שיקרה בקרוב [...] אנחנו רוצים בשיתוף עם המנהל הקהילתי ולעשות משהו טוב לשכונה".

החלטות הוועדה המחוזית התפרסמו בתוך חודש, זמן קצר למדי, ועיקרן היה: ביטול הקומה החמישית המוצעת בחלק מהמבנים; ביטול בניין אחד מתוך תשעה בניינים, ובמקומו הגדלת השטח הציבורי המיועד; פתיחת הדרך העוברת במרכז הפרויקט למעבר הציבור בכל שעות היום; קביעת מספרן המינימלי של יחידות הדיוור בפרויקט ל-55, כדי שאלה תהיינה קטנות יחסית כמענה על הצורך בציפוף העיר; צמצום שטחי הבנייה; קביעה כי הפתח היחיד לחניון יהיה ברחוב מנשה, כפי שהציעה התכנית מלכתחילה; ביטול מפרץ החניה על דרך בית לחם כדי שלא לפגוע בחזית המסחרית של הפרויקט; פינוי הפולשים וגמר פיתוח כלל השטחים הציבוריים כתנאי לאכלוס; שמירה על העצים ועל סוגיות של איכות הסביבה בעת בניית הפרויקט.

לסיכום, השחקנים המרכזיים במאבק הם: המנהל הקהילתי בקעה רבתי ותושבי השכונה; הזים הקנדי ונציגיו; העירייה והוועדה המקומית; הוועדה המחוזית. מדובר

בפרויקט נדל"ן למגורים שיגדיל את הצפיפות בשכונה. בנייתו עלולה לפגוע מבחינת מסוימות באיכות חיי השכנים ובאופי השכונה, אך מטלות היזם – הרחבת השטחים הציבוריים ושדרוגם – צפויות לשפר את איכות החיים בשכונה. המאבק עסק אפוא בעיקר באיכות החיים ובאופי השכונה גם אם הושמעו במסגרתו טענות נגד גזלת שטחי ציבור ונגד שחיתות במוסדות התכנון (טענות "הולילנד" הבלתי נמנעות). שאלת השייכות עולה בעניין קשייהם של התושבים, ובייחוד של השכנים, להסתגל לשינויים, מפני שהם חשים שהמקום שייך להם. מחויבותם היא לשמור על איכות חייהם המאוּימת הן מצד היזם, החפץ ברווח כלכלי, והן מצד העירייה ומוסדות התכנון המעוניינים בבינוי. מטרת ההתנגדויות היא לוודא שבמצב הנתון תתחשב התכנית במידה המרבית באינטרסים של התושבים ושל השכונה.

3. מאבקים על רקע האיום של השתלטות חרדית על השכונה

סיפור השתלטותה של עמותת "חלב הארץ" על שטח ציבורי ברחוב גדעון 14

הביקוש הרב לנדל"ן בבקעה הביא לכך שמרבית השטחים הפתוחים שהיו בה כבר נרכשו ונבנו, ולכן רבים לוטשים עין לכל שטח פתוח שנותר. אחד מאלה הוא שטח ציבורי "חום", כלומר שטח שעליו מתוכנן להיבנות מבנה ציבור, ובמקרה הזה מקווה. השטח נמצא ברחוב גדעון סמוך למבני ציבור אחרים: בית ספר תיכון לתלמידים עולים; גני ילדים של המנהל הקהילתי; שטח ציבורי פתוח נוסף ששימש עד לאחרונה גינה קהילתית; מקווה ישן שבשטחו פועלת גם העמותה החרדית "חלב הארץ"; מגרש ספורט; גן שעשועים. כמו כן, יש מסביב כמה בתי מגורים. רוב השנה עומד השטח בשימונו ומשמש בעיקר לחנייה, אך פעם בשנה, בל"ג בעומר, פוקדים אותו ילדי גנים והוריהם ומבעירים שם מדורות.

בחודש אוקטובר 2009 גודרה מחצית מן השטח בגדר גבוהה, ולה שער נעול בכריח. השמועה סיפרה שההשתלטות נעשתה בידי ה"רב", שמעולם לא הוסמך לרבנות, יאיר בן דוד, חרדי-ספרדי שעומד בראש עמותת חלב הארץ שעיקר פעילותה הוא סיוע לנזקקים, אך רבים חושדים בטוהר כפיו ומניעיו. ידועה גם השתלטותו הקודמת על שטח ציבורי אחר, הצמוד למקווה, שם הקים פינת חי מאולתרת, מגודרת וסגורה בפני הקהל הרחב. לאור זאת מרגע שהבחינו תושבי השכונה בהשתלטות על השטח, זעמו על האופן הלא תקין והלא ראוי שבו הוא נגזל מהציבור, בלי שישתפוהו בתכניות. הפעילים הפנו אצבע מאשימה אל המנהל הקהילתי, מפני שהתברר להם כי

היה שותף למיזם: המתכנן האורבני ידע על כך, ואף התייחס למיזם בתכנית העבודה שלו שפורסמה באתר האינטרנט של המנהל, וכך גם אחד מחברי ההנהלה. התושבים ראו במקרה הוכחה נוספת לכך שהמנהל והעומדת בראשו מתנהלים באורח לקוי. מנגד טענו מנהלת המנהל וחברי ההנהלה כל העת שלא ידעו על כך דבר וכי לא נתנו את אישורם. לדבריהם אותו חבר הנהלה פעל על דעת עצמו, וללא סמכות. הן המנהל והן התושבים פנו לכמה גורמים בעירייה בבקשה לקבל מידע ולאחר מכן בבקשה להורות על הריסת הגדר ועל השבת המצב לקדמותו עד יישום הנוהל החוקי להקצאת קרקעות. העירייה התנהלה במקרה זה כפי שמתנהל גוף בירוקרטי מסורבל, כשיד שמאל אינה יודעת, או אינה רוצה לדעת, מה עושה יד ימין: מנכ"ל העירייה הורה להסיר את הגדרות, אך מחלקת הפיקוח התעלמה מההוראה; מנהל אגף חברה, התברר, הוא זה שאישר את גידור השטח, וסגנו, בעקבות המהומה, אמר שהגדרות תוסרנה אך דבר לא קרה; ראש אגף מבני דת בדיק את השטח לצורך תכנון המקווה, ונדהם לגלות שם שטח מגודר. בסופו של דבר הגיעו בכירים מהעירייה, ראשי המנהל הקהילתי וכמה תושבים אל השטח וקיימו פגישה טעונה למדי, שבסופה הוביל מנהל אגף חברה את אנשי העירייה והמנהל לחדר סגור שבו הוסכם על פשרה שהציע המנהל: הגדרות תונמכנה בחצי בתגובה לטענת התושבים שהגדר איננה אסתטית (להלן תצלומים 6 ו-7); השער יינעל רק בלילה; השטח יחולק בין שלושת הגופים בעלי העניין – חלב הארץ, התיכון לעולים והמנהל הקהילתי – וכל אחד ינהל את חלקו. ההסכם אושר יומיים אחר כך גם על ידי ראש העירייה שערך סיור מתוכנן מראש בשכונה, שבמהלכו ביקר גם בשטח הציבורי שברחוב גדעון. מאז שהתקבל ההסכם בדצמבר 2009, קיימו בט"ו בשבט 2010 עמותת חלב הארץ והתיכון לעולים נטיעות מצולמות וחד-פעמיות בחלקם בשטח, ואילו המנהל והתושבים לא עשו מאומה בשטחם. באפריל 2010 התברר שמנהלת התיכון נסוגה משיתוף הפעולה בשל יוקר המים, חלב הארץ איבדו עניין בשטח, והמנהל הקהילתי רצה שהשטח יעובד אך בהיעדר תושבים מחויבים לעניין לא עשה דבר. התושבים אינם מעוניינים להשקיע זמן או כסף בגינה קהילתית שנולדה לתפיסתם בחטא.¹⁶

16 חוסר העניין של התושבים להשקיע בגינה נובע גם מכך שבמורד הרחוב יש גינה קהילתית נוספת, שעובדה במשך זמן רב עד שחבר הנהלה (אותו אחד שפעל על דעת עצמו במקרה המתואר כאן) החליט להעתיק את הצמחים לחלק אחד של השטח ולפנות את חלקו האחר למיזם "ספורטף" שהוא מקדם. בפעולה זו הרס את הגינה, וגרם להפסקת עיבודה על ידי התושבים.

תצלום 6: הגינה עם הגדר הגבוהה, 10 בנובמבר 2009



צילום: הילה צבן

תצלום 7: הגינה לאחר הנמכת הגדרות, 2 בדצמבר 2009



צילום: הילה צבן

הפגישה הראשונה, שהתקיימה במנהל הקהילתי לצורך בירור הדברים כשבוע וחצי אחרי שהנושא הועלה לראשונה, הייתה סוערת. נכחו בה חברי הנהלה רבים, מנהלת המנהל, כמה מעובדי המנהל ותושבים פעילים. מצדו האחד של החדר ישבו התושבים, רובם גברים בגילי 50-70, כמעט כולם חילונים ומשכילים, שעברו לשכונה בשלבים שונים של הג'נטריפיקציה שלה. מעברו השני של החדר ישבו חברי הנהלה של בקעה, ברובם מתושבי השכונה הוותיקים. בתוך ישיבה מנהלת המנהל, ומאוחר יותר הגיעה ברכה אדלשטיין, אז חברת הנהלה מטעם בקעה וכיום יושבת ראש המנהל, שישבה, לא בכדי, בצד התושבים. אופן הישיבה המחיש פיזית את הפער שבין התושבים לבין חברי הנהלה.

המאבק לא התמקד בחשש מפני השתלטות חרדית על השכונה אלא בעצם ההשתלטות על שטח ציבורי, במקרה זה על ידי ארגון חרדי. עם זאת, במהלך המאבק וגם אחריו עלו תדיר הן נושא המקווה שאמור להיבנות במקום והן העובדה שהמשתלט הוא אדם חרדי העושה בשכונה כבשלו. לפיכך אני מגיעה למסקנה שאף שהמאבק נוגע בסוגיות נרחבות בהרכה, ובייחוד בשמירה על השטחים הציבוריים הפתוחים בשכונה, עולה פה גם חשש מפני השתלטות חרדית. בהתייחסו למקווה שאמור להיבנות בסופו של דבר בשטח המגודר, כתב התושב ש' באחד הדוא"לים: "במידה ויש תקציב לטובת מבנה ציבורי אני חושב שיש שימושים טובים יותר מאשר בניית מקווה". ובדוא"ל אחר הוא כותב: "אל תתפלאו אם כשיוקם המקווה החדש המבנה הקיים [של המקווה] יימסר לאיזו עמותה חרדית/דתית מבלי ליידע את המנהל והתושבים". התושב צ' כותב: "אולי צריך לברוק גם איך התקבלה ההחלטה להקים את המקווה החדש. המקווה, עם כל הכבוד לו (ויש כבוד) משרת רק חלק קטן יחסית של תושבי השכונה והוא בעיקר מוציא כסף ולא מכניס". אחרי שהתקבל ההסכם, והגדר הונמכה כתב ש' למנכ"ל העירייה: "הגדר החתוכה בגדעון 14 היא אות ועדות לסכלות ממדרגה ראשונה, ומעלה על פני השטח מספר שאלות בכל הנוגע להתנהלות העירייה כנגד מפרי חוק ממגזר מסוים. האם לגופי האכיפה בעיר אין מה לומר בכל הנוגע להשתלטות של גופים חרדיים על שטחים ציבוריים?". ביום העצמאות, באפריל 2010, תושבים שביקשו להיכנס לגינה גילו שהשער נעול, בניגוד להסכם. התושב ג' הגיב על כך וכתב:

בעקבות קריאתנו להחיות את השטח המגודר והשומם הזה, החליט כנראה מנהל חלב הארץ לנעול את השער בשרשרת ומנעול. יש לציין שנעילת השער התבצעה בערב יום העצמאות. שימו לב לחוצפה: עמותה חרדית מנסה למנוע מתושבי השכונה להשתמש בגינה הקהילתית, ולחגוג את חג העצמאות!!!

התושב צ' חלק אתי את חששותיו בריאיון אתו במאי 2010:

אני חושש מהתחרדות. לפעמים אני רואה פה חבר'ה חרדים ואני מגרש אותם, אני אומר להם תלכו מפה. חלב הארץ הוא בסיס חרדי עם רצון להתפשט. אני רואה את האימפריאליזם שלו. גדעון 14 זה דוגמה מצוינת. אני לא רואה את הסכנה כמיידית, אבל אין ספק שצריך לעמוד על המשמר אם לא רוצים לשנות את האופי של בקעה.

לסיכום, השחקנים המרכזיים במאבק הם: חברי ההנהלה והעובדים במנהל הקהילתי; תושבי השכונה; יאיר בן דוד מחלב הארץ; כמה גורמים בעיריית ירושלים. המאבק היה על שני עקרונות: האחד, החשש מפני השתלטות חרדית על השכונה; האחר, גזלת שטחים מהציבור והעברתם בנוהל שאינו תקין לארגון. שאלת השייכות והבעלות היא הסוגיה המרכזית העולה במאבק זה. כל אחת מן הקבוצות החברתיות טוענת לשייכותה לשכונה, שממנה נגזרות גם הבעלות והיכולת להחליט לאיזה צורך ישמשו שטחי הציבור. המאבק העלה על פני השטח שסעים חברתיים עמוקים – על רקע עדתי, דתי ופוליטי – הנמצאים לרוב במצב רדום. תחושת השייכות מייצרת כאמור אזרחות שכונתית ומשפיעה גם על תחושת המחויבות. מחויבותם של הפעילים אל השכונה גורמת להם לרצות להיות שותפים פעילים או מעורים לפחות בכל המתרחש בה. התחושה שהחלטות חשובות מתקבלות בחדרי חדרים, ללא שקיפות וללא שיתוף הציבור, יוצרת תרעומת, נתפסת כבלתי תקינה ומפחיתה את אמון הציבור במערכת. זוהי ההשלכה הציבורית הקבועה של פרשיות פוליטיות מעין אלה, בכל היקף שהוא.

המאבק בהפעלת קייטנת חב"ד במנהל הקהילתי

בראשית יוני 2010, בתום פגישה במנהל הקהילתי בנוגע לעיצוב חזון השכונה ניגש התושב צ' לפיליפ יקר, שמילא זמנית את מקום מנהלת המנהל, והראה לו עלון פרסומת לקייטנת חב"ד שתתקיים, על פי הפרסום, במבנה המנהל הקהילתי (להלן). צ' כעס ואמר ליקר שאינו מבין מדוע המנהל נותן לחב"ד דריסת רגל במבנה. צ' הסביר: "זה לא סתם דתיים, זה חב"ד. יש להם אג'נדה מאוד ברורה". יקר השיב לו: "אתה יודע שיש לנו בעיה של כסף. יש לך רעיון יותר טוב? רצינו לפתוח קייטנה רגילה, והיו רק ארבעה נרשמים. לאוכלוסייה פה יש דרישות גבוהות והתחרות מעבר לפסים [במושבה הגרמנית] קשה. אנשים לא נרשמים כאן". אמר לו צ': "אתם נכשלתם. תודו ותתקנו". בכך נפתח מאבק נוסף, שעסק במובהק במה שנתפס כהשתלטות חרדית-מיסיונרית. מהתבוננות בעלון

ובטופס ההרשמה (להלן) נראה שימוש במילים ובביטויים מעוררי מחלוקת – החל בשם הקייטנה "חיילי משיח" ובהתייחסות אל הילד כאל חייל המתבטאת ביתר שאת בהערה: "לתשומת לבכם: הזכות שמורה בידי הנהלת הקייטנה להרחיק חייל מהקייטנה באם יתנהג בצורה שאינה הולמת את אווירת הקייטנה", וכלה בברכה "העיקר שנזכה מיד להתגלותו של הרבי מלך המשיח שליט"א בגאולה האמיתית והשלימה".

עלון פרסומת לקייטנת חב"ד

ב"ה

מסדה חב"ד ליובאוויטש
הפועלת את המרכז הרוחני והחינוכי
הבית שלך
עלון פרסומת לקייטנת חב"ד
החודש הקיצי של חב"ד

קייטנת
חיילי משיח
חוויה חסידית אל הארץ

מרכז שנת תתקים בשכונת בקעת הקייטנה היחידה - חיילי ששול עם מוסד הסדרים
שדורח בלדכם תכנית לטורים חשיית עם טילים ותוכנית כף רגאת

מסלולי הכוזה
טאקצ'י

חולצה
אנשים
עד ל"ח אב
(12.07)

בריכות וסילים. משחקי ספורט
הצגות ומערכונים. יום אוהלים
תחרויות משאות פרסים
שבועיים של חוויות...

הקייטנה

הקייטנה תתקיים במתנ"ס,
רח' יששכר 3, שכונת בקעה.

בתאריכים

יום ראשון י"ד אב (25.07.10)
עד יום ראשון כ"ח אב (08.08.10).

מיועד לגילאים 4-13

למסרים ולרשמה:
054.761.7702
054.761.7703

החומר:
550 ש"ח
הסעה משכונת ירושלים
או אפשרות ליום ארוך
בתוספת תשלום.


קייטנת חיילי משיח
מנ"ח עוסות ז'מרגת
המנצח המסייעות קמפוס רבתי (ירוש)

קייטנה נפרדת לבנות
בגילאים 3-12

יחי אדוננו מורנו ורבינו מלך המשיח לעולם ועד

*ארחת בוקר לכל ילד
הקייטנה מאושרת ע"י משרד החינוך

טופס הרשמה לקייטנת חב"ד

 <p>קייטנת חילי משיח שילי ע"י חב"ד - תרומה - גרסה בתעתיק (ער') רד גיבור: 10 יוסל"י טלפון: 774-1100-1000 פקס: 774-1100-1000</p>				<p>71</p>
<p>לכבוד עמותת 'פרצת-הפצת המעינות (ער') אנו מודוניים לשופם אח גנגו לר חתנו ש"י בחילת בקייטנת 'חילי משיח' ולהשתתף בכל החוגיות, היוליס, הוריסוח והאטרקציות המתקיימים וז:</p>				
שם החיילות	שם משפחה	טלפון	פלאפון	
יום	חודש	שנה	בני מבוסת בקופת כריאות	
תמונת	יום הולדת - עברי	מס' חולצה - 8110112114118	מס' זהות	
גיל	מס' זהות	מס' חולצה - 8110112114118	מס' זהות	
תלמוד תורה / בית ספר	גיל	מס' זהות	מס' חולצה - 8110112114118	
<p><input type="checkbox"/> בני יכול ורשאי להשתתף בפעילות מיה, שוחיה בכריכה, וכו' <input type="checkbox"/> בני יכול ורשאי להשתתף בפעילות הקעמפ השנות ופפעילות ספורט, ובסיליס. אי מילוי השורות הבאות מהווה הצהרה על בריאות תקינה. בני סובל מ: <input type="checkbox"/> ברילה או גבישות נהיעות וניוליס, <input type="checkbox"/> גישות לחוהוון, פויט; <input type="checkbox"/> אסטפיה, רעיות נשפיה, <input type="checkbox"/> גישות אחונו, פויט; <input type="checkbox"/> אלוציה, לעום נלשה, פויט.</p>				
<p>אנו מודוניים גם צהרון, הסעה, חתימת ההורים: _____ תאריך: _____ ויחן לשלוח טופס זה בנואר או רפקס, לכתובת הושמה סעלה, החור כסי ווללל כל חרעה מורכס בודון. אין לשלוח פוזמוים בדואר.</p>				
<p>לשינוש משרדי: שולם כוזוון; שולם בצק; סה"ל שולם: _____</p>				
<p>זמני הקייטנה: * מיום ראשון י"ד אב (25.02) עד יום ראשון כ"ח אב (08.08). בין השעות 9:00 - 12:00, בימי שישי עד 12:00. * בימי הטעלים יש להגיע לכל החאחר עד השעה 9:30. * צהרון (בתוספת משלוח) עד השעה 4:00. * בשטח הקייטנה יהיו מדריכים מהשעה 8:00 בבוקר. * בימים בהם יהיו יציאות ארוכות תתקבל הודעה נפרדת.</p>		<p>טלפונים בקייטנה: ר' מנחם הרשקוביץ - 8430059-054 רכז בנימ - יוסי הרפז - 7177079-052 רכזת בנות - 7254177-054 בימי טיולים חובה לצויד את הילד ב: 1. כובע שלמש, 2. קרפ שיווף, 3. ליטו וחצי מים, בימי בריכה - בגדי ים ומגבת.</p>		
<p>אוכל ושתייה: הילדים יקבלו בבוקר כריך עם מסרה, בצהרון פיתה עם מסרות, מומלץ לצויד את הילד בבקנוק שתייה, בנוסף לשתייה תיחנות בקייטנה.</p>				
<p>שיהיה לכולל קיץ בריא: והעיקר שנזכה פיד להתגלותו של הרבי מלך המשיח שליט"א בגאולה האמתית והשלימה.</p>				

בעיה דומה התעוררה במנהל הקהילתי "גוננים" שבו יצאו התושבים למאבק, ובהתערבות חברת מועצת העיר רחל עזריה בוטלה הקייטנה. העובדה שהטרידה את התושבים בגוננים, כמו בבקעה, הייתה קיום קייטנה כזו בשטח המנהל הקהילתי, שאמור לבטא את אורח חייהם של כלל תושבי השכונה ולא עצם קיומה בשטח השכונה. כ-10 ביוני 2010 כתב צ' דוא"ל בתפוצה רחבה, שנשא את הכותרת: "חילי משיח באים לשכונה: מי קובע את אופי השכונה?":

בימים אלו משווקת קייטנת קיץ של תנועת חב"ד, המתוכננת להתקיים במתקני המנהל הקהילתי. הפלייר המחולק בתיבות הדואר אינו משאר מקום לטעות: מדובר בקייטנה אטרקטיבית ביותר מבחינה כלכלית (650 ש"ח לשלושה שבועות) אך "המחיר האמיתי" הוא במסר החינוכי [...] אין ספק שהקייטנה הזו אינה תמימה ואין ספק שהמסרים הללו יועברו, כך או אחרת – אצלנו במנהל הקהילתי. השאלה היא האם הענקת "אכסניה" לקייטנה כזו במנהל הקהילתי, האמון על מתן שרות לתושבי השכונה, היא הדרך שבה בוחר המנהל לפעול – "לשימור האופי הייחודי של שכונת בקעה [...] תוך שמירה על פלורליזם ופתיחות" (מתוך החזון המתגבש בימים אלו). תושבי גוננים הצליחו למנוע קייטנה דומה על ידי לחץ ציבורי ואילו אנחנו, מעוררים מהצלחתם, פונים כעת אליכם תושבי בקעה: אנחנו סבורים שתשלום כספי נאות אינו סיבה מספקת להפיכת המנהל הקהילתי לסניף של תנועה פוליטית/דתית/חרדית/משיחית למשך חמישה שבועות רצופים בחופשת הקיץ! אנחנו מבקשים שהמנהל הקהילתי יוציא עצמו מכל פעילות בעלת אג'נדה פוליטית ו/או דתית מוגדרת, ולא משנה מה המחיר שמשלמים.

יום לאחר מכן שלח התושב הדתי י' תגובת נגד שאמנם שוללת את הדרך של חב"ד, אך טוענת כי לא צריך למנוע מהם להפעיל קייטנה במנהל הקהילתי, בתנאי שלא תאשר להם "התנחלות קבועה" שם. ענה לו ש', חילוני מושבע: "ברור שלא היית מסכים שכת כמו עדי יהוה או הגורו מטנזוניה יפתחו קייטנה במתנ"ס. הקרבה שלהם ליהדות לא מעלה ולא מורידה מעצם מטרתם המוצהרת החזרה בתשובה. חייבים לעצור את הדבר שכן הצדיקים האלה לא יסתפקו בקייטנה. ראה מקרה גן החיות ברחוב גדעון. אצלם שטח משוחרר לא יוחזר". גם התושב מ', חילוני הפעיל שנים רבות במנהל הקהילתי, כתב:

בשם התקינות הפוליטית אין בעיה שחב"ד יפעילו קייטנה בשכונה. אך לא במנהל הקהילתי! פעילות חב"ד במתקני המנהל הקהילתי, שלא לדבר על שיתוף פעולה עם המנהל, עומדת בניגוד לכל העקרונות של פלורליזם וסובלנות. בשנה שעברה בחודשי הקיץ הייתי שעות רבות במנהל, וקייטנת חב"ד שם צבעה אותו למשך חודשי הקיץ בצבעים חרדיים. כל מי שהגיע במקרה למקום, ואפילו אני, שאלו מה פשר ההשתלטות החרדית הזאת על הבניין. עד שהוסבר לי שזאת קייטנת חב"ד, והיה לי קשה להבין איך אנחנו מוכרים את השכונה בנזיד עדשים.

לחץ התושבים על נציגים בעירייה הביא לכך שחבר המועצה פפה אללו (מרצ) שלח דוא"ל ליושב ראש המנהל ובו כתב: "בקעה מוגדרת כשכונה פלורליסטית חופשית, וכניסת חב"ד לפעילות המנהל מהווה הפרת ופגיעת האיזון הקיים. אני מבקש שהמנהל ימשיך להוביל את השכונה בפעילויות כפי שהוביל עד עכשיו ולא לדרדר את המצב". כעבור כמה ימים הודיע צ' לפעילים בדוא"ל כי לחץ התושבים הביא לכך שמנהל מנהל תרבות בעירייה הורה להנהלת המנהל הקהילתי לקבל החלטה מסודרת בעניין. לשיבת ההנהלה הוזמנו נציגי התושבים, נציג חב"ד מארגן הקייטנה, הרב אריה לוי, ומפעילת קייטנת המנהל הקהילתי. כפי שדיווחו התושבים צ' וע' בדוא"ל, כמה חברי הנהלה התקיפו אותם בישיבה בטענה שהם אינם מייצגים את השכונה. טענתם הייתה שיש בקרב תושבי השכונה תושבים שאינם מסוגלים לעמוד בעלויות של קייטנה "רגילה", ולכן שולחים את ילדיהם לקייטנת חב"ד, שבה יקבלו גם "חינוך טוב ודרך ארץ". מפעילת קייטנת המנהל הסבירה שההרשמה לקייטנה מעוררת בעיה בשל הבלבול שנוצר מקיום שתי קייטנות ומפני שקייטנת המנהל עולה הרבה יותר מקייטנת חב"ד. מארגן קייטנת חב"ד טען כי הוא עושה זאת באופן פרטי ולא מטעם חב"ד, אך הבהיר שיעביר בקייטנה את המסר של חב"ד, ואף הסכים להגדירו מיסיונרי. לאחר מכן התכנסו חברי הנהלה וניסחו הצעת החלטה שאומרת שהובהר שהקייטנה מבוססת על העברת מסרים מיסיונריים, אך בשל התחייבות המנהל והזמן הקצר שנותר תתאפשר השנה הפעלתה, אם כי ינסו למצוא לה מבנה חלופי. כמו כן נכתב שלהבא לא תתאפשר עוד כל פעילות מיסיונרית במסגרת המנהל הקהילתי. על ההחלטה היו אמורים חברי הנהלה להצביע – בעד או נגד – בישיבה אחרת. הישיבה נקבעה לסוף יוני 2010, יומיים לפני תחילת הקייטנה וכשבועיים לאחר הישיבה הקודמת, אך היא התבטלה ברגע האחרון. ציפיית התושבים הייתה שמאחר שטרם נחתם חוזה בין המנהל לרב לוי תתבטל הקייטנה, אך לא כך היה.

עקב הפעלת הקייטנה המשיכו הפעילים במאבקם ותלו ברחבי השכונה, בצד תמונה גדולה של הרבי מילובביץ', עלון שכותרתו "הוא לא המשיח שלי" (תצלום 8). כמו כן, החליטו לפעול לשמירה על בקעה נקייה מפעילות מיסיונרית, העלולה לשנות את אופי השכונה. בעלון נכתב:

חב"ד פועלת בכל המישורים החברתיים והציבוריים כדי לערער את אופייה של שכונת בקעה והשכונות סביבה. תושבי בקעה והסביבה שרוצים לשמור על סביבה פלורליסטית ופתוחה ועל האופי הקיים כיום בשכונה מתבקשים להרים קול ולהצטרף ליוזמה הקוראת לשמור על בקעה מפני פעילות מיסיונרית כלשהי ולפני שנעמוד בפני עובדה מוגמרת. אנו קוראים למנהל הקהילתי שלא למעול בתפקידו החשוב ולא לאפשר פעילות מיסיונרית בשטחו.

תצלום 8: אחת מעשרות המודעות שנתלו ברחבי השכונה



צילום: הילה צבן

פרשת הקייטנה יצרה משבר אמון נוסף בין התושבים למנהל הקהילתי. בדוא"ל מ-7 ביולי 2010 כתב צ':

אנחנו צריכים להודיע חד-משמעית לעירייה שהמנהל הקהילתי כבר לא מייצג חלק ניכר מהציבור בשכונה על רקע משבר אמון חריף ביותר שקורה בפעם השלישית בחודשים האחרונים. אני מציע להקים ארגון חלופי בעזרת העירייה או בלעדיה. נוכל אולי לפעול בהתחלה דרך מנהל גינות העיר שממילא רוכנו פעילים גם בו.

בהמשך להתרחשויות החליטו הפעילים החילונים לעשות מעשה. המטרה הייתה לשתף פעולה עם בתי כנסת ועם קהילות דתיות בשכונה ולגייס את הציבור הפלורליסטי נגד פעילות חב"ד בשכונה ובעד יצירת מסגרת לפעילות תרבותית משותפת. ואולם, התברר כי שיתוף פעולה עם הקהילות האורתודוקסיות בשכונה אינו משימה פשוטה. רוב רבני הקהילות הדתיות בשכונה, ובכלל זאת המתונות שבהן, סירבו לקחת חלק ביוזמה. היחיד שהביע עניין היה רב הקהילה הרפורמית "כל הנשמה". שאיפת חברי הקבוצה

הייתה לגבש ולהפיץ אמירה בנושא וכן ליזום פעילויות משותפות בטווח הארוך, כמו סדרת דיונים או הרצאות, שיבטאו את השאיפה לשמור על הפלורליזם בשכונה ולמנוע את קיומה של פעילות מיסיונרית. תכניותיהם של חברי הקבוצה לא קרמו עור וגידים. באוגוסט 2010 הגישו מארגני קייטנת חב"ד תלונות במשטרה נגד שניים מהפעילים החילונים בטענה כי האחד איים לחסל אותם ציבורית בשכונה וכי האחר איים לפגוע ברב לוי, שיסה כלב בילדי הקייטנה והשחית את מכונתם של הזוג לוי. בכך נראה היה כי המאבק עלה שלב, אך מאוחר יותר התמוסס העניין.

לסיכום, השחקנים המרכזיים במאבק הם: המנהל הקהילתי; הפעילים החילונים; מפעילי קייטנת חב"ד. המאבק נוגע במיוחד לעיצוב אופי השכונה והמרחב הציבורי בה. בעיני הפעילים החילונים מתקני המנהל הקהילתי אמורים לייצג את אוכלוסיית השכונה ולא לשמש אכסניה לגורמים מיסיונריים חיצוניים. בחזון השכונה, שגובש כמה חודשים לפני כן, נכתב שבקעה מבקשת להישאר שכונה פלורליסטית. כאמור, משמעות המושג "פלורליזם" בהקשר הירושלמי הוא "לא חרדי", והוא קשור למאבק התרבותי והמרחבי שבין החרדים לבין ה"ציבור הפלורליסטי" בעיר.

גם העירייה בקדנציה הנוכחית שלה פועלת מתוך השקפה שיש למנוע את התחרדותן של השכונות הלא חרדיות, למשל באיסור על הקמת גני חב"ד באותן שכונות או איסור על שימוש במתקנים ציבוריים לפעילות חרדית. המנהל הקהילתי מנגד מעוניין הן בתשלום על השכרת מתקניו והן בשירות שניתן כך לפחות לחלק מתושבי השכונה, ובייחוד לאלה המתקשים כלכלית. שאלת השייכות עולה כאן בנושא דרישת הפעילים שהשכונה תשמור על צביונה הפלורליסטי, בייחוד בכל הקשור למרחב הציבורי ולנראות שלו. בתפיסתם את עצמם כאזרחי השכונה המחויבים לה, הפעילים אינם מוכנים להתעלם מהמקרה, שבעיניהם מאיים על הסטטוס-קוו הדתי בשכונה ועל צביונה.

4. מאבקים על רקע האיום מצד "האינטרס העירוני"

המאבק בשינוי הסדרי התנועה בדרך בית לחם

המאבק בשינוי הסדרי התנועה בדרך בית לחם מילא מקום חשוב בחלק גדול מהראיונות שקיימתי עם הפעילים. בעבור חלקם היה זה המאבק הראשון שהכניס אותם לפעילות שכונתית, בעבור אחרים היה זה מאבק ראשון לאחר שנים שלא השתתפו בפעילות השכונתית. בשנת 2006 נודע לתושבים שהעירייה מתכננת להפוך את דרך בית לחם לצייר תנועה ראשי ומרומזר בעקבות התכנון להפוך את דרך חברון, שבה זרמה עיקר התנועה מדרום העיר למרכזה, לדרך שבה יש עדיפות לתחבורה ציבורית. הוחלט לסגור את הפנייה שמאלה מדרך חברון לרחוב רמז, שאליו פונים הנוסעים למרכז העיר, בפני

מכוניות פרטיות שתנותבנה במקום זאת לדרך בית לחם. להבדיל מדרך חברון, שהיא כביש ראשי, דרך בית לחם היא רחוב שכונתי צר ו"ידידותי", ושזורים לאורכו חנויות ובתי קפה המשמשים מקום מפגש מרכזי לתושבים. התכנית נודעה לתושבים רק כאשר הבחינו בעבודות הכנה לרמזורים שעשתה העירייה. חששם היה שתכניות העירייה עלולות להרוס את דרך בית לחם כרחוב קהילתי ולפגוע באיכות חייהם, והם פתחו במאבק. התושב צ' מספר:

התארגנה הפגנה. הלכתי למנהלת בית הספר של הבת שלי [בית ספר "גאולים" השכונתי] ואמרתי לה שהולכים לבנות אוטוסטרדה בדרך בית לחם ושראוי שבית הספר יצא באמירה, ומה דעתה להוציא את כל בית הספר להפגנה ביום שישי. בסוף היא הסכימה שנוציא את הכיתה של הבת שלי, בתנאי שיהיה אישור מההורים. זה כבר היה יום לפני, ואני והבת שלי התקשרנו לכל ההורים. כולם הסכימו, והילדים באו להפגנה. זה מה שעשה את ההפגנה. רק בהפגנה הבנתי שיש גם את המנהל הקהילתי בסיפור וש אפשר לעשות את זה יותר טוב. הייתה לי המון ביקורת.

בהמשך הזמינו התושבים דוח ממשרד לתכנון תנועה ודרכים כדי לברוק חלופות לתכנית העירייה. הדוח קבע כי התנועה בדרך בית לחם נמצאת כבר במצב של רוויה וכי התכנית המוצעת תביא להכפלה ולהשלשה של נפחי התנועה ותאריך במידה ניכרת את זמן הנסיעה. העירייה לא קיבלה את מסקנות הדוח, ובאוגוסט 2008 חידשו המנהל והתושבים את המאבק. בשלב זה כבר נשכר משרד יחסי ציבור, ששכרו שולם מכיסו הפרטי של אחד התושבים. התארגן כינוס שפורסם בשכונה כמפגש חירום, ואליו הגיעו כ-150 איש ואישה, ובכלל זאת נציגים מהעירייה ומהתקשורת. בביקור נשיא המדינה שמעון פרס וראש העירייה אורי לופוליאנסקי בבית הספר אפרתה, שנערך כעבור חודש בפתחת שנת הלימודים, חילקו התושבים עלונים.

השלב הבא היה ארגון הפגנה מטעם המנהל הקהילתי ומטעם התושבים בסיוע משרד יחסי הציבור. ניר ברקת, אז יושב ראש האופוזיציה שהיה בעיצומו של מסע הבחירות שלו, הגיע להפגנה והבטיח בנאומו כי יפעל לביטול התכנית (להלן תצלום 9). התושבים לבשו חולצות עם הכתובת "לא לאוטוסטרדה בדרך בית לחם", הפריחו בלונים שחורים עם כתובת זהה והניפו שלטים עם סיסמאות מגוונות. בכתבה על המאבק ב"כל העיר" נכתב: "בזכות המאמצים נראה עכשיו כי מטרתם של תושבי בקעה הושגה. בשיבה שהתקיימה בשבוע שעבר במנהל הקהילתי בנוכחות מהנדס העיר, שלמה אשכול, הודיע להם אשכול כי בכוונת העירייה להקפיא את התכנית ולשקול תכנית חלופית" (פרוץ, 19.9.2008).

תצלום 9: ניר ברקת נואם בהפגנה בדרך בית לחם, אוגוסט 2008



צילום: לא ידוע

בעיתון הקהילתי מנובמבר 2008 סיפר יושב ראש המנהל על המאבק: "תושבי בקעה רבתי הצליחו לעצור, לעת עתה, את מימוש תכניות התנועה בדרך בית לחם שאיימו על קיום השכונה. האיום טרם הוסר לחלוטין [...] ציבור ערני ופעיל יכול לעשות את ההבדל". יועץ תחבורה חיצוני ששכרה העירייה אישש את טענות התושבים, והיא החליטה על השעיית ביצוע התכנית. המתכנן האורבני של המנהל דיווח על כך בעיתון הקהילתי באפריל 2009 והכריז כי "דרך בית לחם ובקעה ניצלו". ואולם, ביולי 2009, בתקופת כהונתו של ברקת, התברר כי בכוונת העירייה לשוב אל תכניתה המקורית. בפגישה, שהתקיימה אצל מנכ"ל העירייה ב-26 ביולי 2009 ושנכחו בה נציגי התושבים, נציגי בתי האבות, נציגי בתי הספר, אנשי המנהל הקהילתי, מהנדס העיר, נציג משרד התחבורה, סגניתו של ברקת נעמי צור ונציגי תכנית האב לתחבורה, הוצגה התפיסה העירונית בנושא התחבורה ונידונה השפעתה על בקעה. בסוף הפגישה ביקש מהנדס העיר להגיע להסכמה בכתב על פיילוט זמני בן שלושה חודשים שבמסגרתו תבוטל הפנייה שמאלה מדרך חרון לרחוב רמז, והתנועה תופנה אל רחוב מרים החשמונאית בבקעה. המטרה הייתה יצירת נתיב מהיר לאוטובוסים, כחלק מתפיסת העירייה שיש

לייעל את התחבורה הציבורית בעיר ולהפוך אותה למהירה יותר, גם אגב פגיעה בכלי הרכב הפרטיים. על העירייה גם הופעל לחץ מצד משרד התחבורה שהתנה שינוי זה בהעברת תקציבים לשרד אוטובוסים ולסלילת כבישים עוקפים. נעמי צור הבטיחה לתושבים שאם אכן ייצור השינוי בעיה חמורה כפי שהם צופים, אפשר יהיה להחזיר את המצב לקדמותו. היא גם הבטיחה לקדם את תכנון מתחם הרכבת והכביש בו, כפתרון לבעיית התנועה בדרום העיר.

בדצמבר 2009 העבירה העירייה לתושבים את ספירת כלי הרכב שביצעה לפני הפיילוט ואחריו והתברר שאכן יש עלייה ניכרת, אם כי פחותה יותר מזו שצפו התושבים, במספר המכוניות שנכנסות לשכונה. הספירה, שהגיעה בצורה גולמית בלי שיצורף לה דוח הסבר, לא נעשתה כפי שסוכם עם התושבים מראש. בד בבד התקבלה ידיעה שהעירייה שוקלת שוב לנתב את התנועה מארנונה ומתלפיות מזרח לדרך בית לחם, באמצעות היפוך התנועה ברחוב יהודה, שינוי שיחמיר את המצב. הידיעה עוררה את זעם התושבים, אך תגובת העירייה על פנייתם בנושא הייתה כי מדובר במידע שגוי וכי "לא התקבלה כל החלטה בנושא הסדרי התנועה". התושבים רק פירשו זאת כסיבה נוספת לדאגה, משום שהשתמע מכך שהנושא עומד עדיין על הפרק.

הפיילוט, שתוכנן לשלושה חודשים בלבד נותר קבוע, והתושבים לא קיבלו את ממצאי הבדיקות שנערכו. בפגישה שהתקיימה אצל מהנדס העיר במאי 2010 בנוכחות נציגי המנהל ונציגי התושבים התברר שלא נאספו נתונים לגבי אורך הפקק בבוקר אלא רק ספירה של המכוניות שעוברות ברחוב. לפיכך נקבעה פגישה נוספת, הפעם בשטח, שאליה יגיעו מהנדס העיר ובכירי אגף התחבורה בעירייה במטרה לבדוק את אורך הפקק. הפגישה, שמהנדס העיר לא הגיע אליה, התקיימה בסוף יוני, עת נמצאים האוניברסיטאות והחינוך העל-יסודי בחופשה, ואורך הפקק שהצטמצם לא ייצג את המצב הרגיל בשעה זו. התושבים הבהירו לראשי אגף התחבורה שהמצב אינו מייצג, ולפיכך הציע מנהל האגף, קובי ברטוב, "לעבור את הקיץ בשקט" ולקיים פגישה נוספת באוקטובר 2010. הוא גם הבטיח שבינתיים לא תפעל העירייה להצבת רמזורים בדרך בית לחם. "בכל מקרה", הוסיף ברטוב, "אתם צריכים לעזור לנו לדחוף את התכנית של כביש החאן [הכביש שיעבור במתחם הרכבת]. זה מה שיפתור את כל הבעיות כאן". סיכום הפגישה שהכינו נציגי אגף תחבורה, ושלא שיקף את שדובר בפגישה, נשלח אל המתכננת האורבנית רק חודש אחרי שהתקיימה ועורר מחדש את החשש שהעירייה מתכננת להמשיך בתכניתה המקורית לרמזור דרך בית לחם. הסיכום עורר תרעומת מצד התושבים והמנהל, וגרר בעקבותיו תכתובת דוא"ל בוטה בין הצדדים. הפגישה הנוספת בשטח שתוכננה לאוקטובר לא התקיימה.

לסיכום, השחקנים המרכזיים במאבק הם: העירייה; המנהל הקהילתי; התושבים. מדובר במאבק בין האינטרס העירוני לבין האינטרס של תושבי השכונה לשמור על איכות חייהם. בראש מעייניה של העירייה עומד הצורך לייעל את התחבורה הציבורית, והיא אף נלחצת לפינה על ידי משרד התחבורה שמתנה בכך תקציבים. מחויבות העירייה לכלל תושבי העיר מכריחה אותה לתמרן בין קבוצות אינטרס שונות. שכונות דרום העיר האחרות, תלפיות מזרח למשל, לוחצות על העירייה שתפתור את בעיות התנועה שלהן, ואחד הפתרונות הוא הזרמת התנועה לבקעה. גם אינטרסים אחרים פועלים במקום, למשל אינטרסי הנדל"ן במתחם הרכבת שעלולים למנוע סלילת כביש במתחם ולהנציח את הבעיה הנוכחית. הפגנת הכוח הממושכת והעקיבה מצד תושבי בקעה בשיתוף המנהל הקהילתי מחייבת את העירייה להגיב לדרישותיהם, לנסות לרצות אותם במידת האפשר או לגרור זמן לפחות. בד בבד מנסה אגף תחבורה לרתום אותם להפעיל לחץ על סלילת כביש במתחם הרכבת. מאבק זה הוא מקרה מובהק של NIMBY. תושבי בקעה מבקשים לשמור על רחובה הראשי של השכונה כרחוב עירוני שוקק, אך גם כזה שהליכה לאורכו וחצייתו בטוחות יחסית. מבחינתם דרך בית לחם היא מוקד קהילתי ומסחרי חשוב, המאפשר מפגש בין אנשים. האינטרס העירוני הוא לכן משני בעיני התושבים ונתפס כמסכן את איכות חייהם ואת אווירת הקהילתיות בשכונה. התפיסה, שהתושבים מחויבים לה, היא שהשכונה ורחובותיה שייכים לתושביה וצריכים לשרת בראש ובראשונה אותם. האזרחות השכונתית קודמת, כפי שמתחוויר כאן, לאזרחות העירונית. העירייה מצדה תצטרך לשקול את שיקוליה ולהכריע. אין זה נראה שהמצב יחזור לקדמותו אך מבחינת התושבים המאבק על דרך בית לחם נמשך כדי למנוע הרעה נוספת, רמזור הרחוב למשל. ימים יגידו כיצד תשפענה תכניות הבינוי בשכונה על הסדרי התנועה העתידיים ברחוב.

ה. שיתוף הציבור בתכנון

1. תכנית אב לבקעה על רקע תכנית המתאר לירושלים

תכנית המתאר 2000 היא תכנית המתאר החדשה של ירושלים, המקודמת זה למעלה מעשור. רשויות התכנון בעירייה רואות בתכנית הישג גדול ותולדות בה תקוות רבות. אחד מחידושיה הוא קביעת גבולותיה של העיר ההיסטורית של ירושלים, זו שנבנתה לפני 1948, הגדרה שמשמעה שיפור ניכר בתחום השימור וקביעת סטנדרטים לאופן שבו יש לשמר. התכנית, שכבר אושרה בוועדה המחוזית, הוקפאה בידי שר הפנים אלי ישי. ביטול תכנית ספדי לבנייה ממערב לירושלים, אחד הנדבכים המרכזיים בתכנית המתאר, חייב שינויים מפליגים בתכנית, שעיקרם ציפוף העיר, ואלו הוכנסו בה אחרי שאושרה כבר בוועדה המקומית. התכנית המקורית מיטיבה מאוד עם תושבי מזרח העיר הפלסטינים, ומשהבין זאת גוש הימין הגדול שנבחר בבחירות המוניציפליות בשנת 2008, הוקם לובי שהצליח לעצור את התכנית בשלב האישור של משרד הפנים. טענת אנשי הימין היא שהתכנית שהוגשה למשרד הפנים שונה מהותית מזו שאושרה הוועדה המקומית, ולכן יש להחזירה לאישור הוועדה, פעולה שתאפשר שינויים בתכנית, ובכלל זאת מבחינות בעלות השלכות פוליטיות.

מאחר שתכנית המתאר הקיימת, תכנית מתאר 62, אינה רלוונטית בעליל, נעשים שינויי תב"ע נקודתיים רבים ומוצאים היתרי בנייה חריגים שלא יתאפשרו אחרי שתאושר התכנית החדשה. האישורים ליזמים מתקבלים בוועדה המקומית ונותנים בידי אנשיה כוח רב. אף על פי שתכנית המתאר החדשה איננה תקפה עדיין, החליטו הוועדה המקומית והוועדה המחוזית שכל תכנון חדש בעיר יתבצע בהתאם לה. עם זאת, מאחר שתכנית המתאר אינה יורדת לרמת הפירוט הגבוהה ביותר לגבי כל השכונות ומשום שתכניתיהן של חלק מהשכונות מיושנות ואינן משתלבות בתכנית המתאר העירונית החדשה, בייחוד בנושא ציפוף העיר, החליטה העירייה על תכנון מחדש של כמה שכונות. חלק מן התכניות המקודמות הן תכניות מתאר וחלק אחר הן תכניות אב,¹⁷ אך המטרה בכלן

17 תכנית אב היא תכנית ללא מעמד סטטוטורי-חוקי, ומכיוון שכך היא אינה עומדת להתנגדויות. התכנית קובעת את עקרונות הבנייה החדשים בשכונה לנוכח בעיותיה של תכנית המתאר הישנה מן הבחינות האלה: תוספות בנייה, אחוזי בנייה, שימור, שטחים ציבוריים, החברה

זהה. מטרה נוספת שהעירייה מבקשת להשיג במהלך זה, שיפחית את שינויי התב"ע ואת אישורי הבנייה, היא להוכיח שירושלים עומדת בתנאים להשתתף ברפורמה בחוק התכנון, שתעניק סמכויות רבות יותר לוועדה המקומית, בלי לפתוח צוהר לשחיתות. אחרי שהוחלט בעירייה על השכונות הזקוקות לתכניות חדשות, הוצאו מכרזים, ולכל שכונה (או לכמה שכונות ביחד) נבחר אדריכל, שגיבש את צוותו עצמאית. בחוזה העבודה נקבע שיש לשתף את הציבור בתכנון. כך, האדריכל אמור לעבוד עם מהנדס העיר ועם מחלקת התכנון, שהם מזמיני העבודה, אך גם עם המנהל הקהילתי ועם ציבור התושבים. ואולם, אף שהדרישה לשתוף ציבור מעוגנת בחוזה העבודה, לא דאגה העירייה להקצות תקציבים לתהליך עצמו, שהוא תהליך יקר.¹⁸ יתרה מזו, לא הוגדרו כללים ונוהל כיצד לשתף את הציבור, והעניין נותר אפוא נתון לפרשנות ולרצונם הטוב של המעורבים בנושא. העירייה והאדריכלים מעדיפים בדרך כלל לעבוד עם המנהלים הקהילתיים, שהם להלכה לפחות הגוף שמייצג את התושבים. הבעיה היא שהתושבים אינם חשים תמיד מיוצגים בידי המנהל, וגם אם כן, הם מעוניינים בכל זאת להשתתף בעצמם בתהליך.

השאלה העיקרית היא מיהו ה"ציבור"? הרי מדובר בקבוצות חברתיות שונות בעלות אינטרסים וצרכים מגוונים, ולכן שיתופו אינו מונע בהכרח ביקורת והתנגדויות. מעבר לכך, לא כל הציבור ער לחשיבות התהליך או מתעניין בו, ובכך נוצרת בעיית ייצוגיות, כיוון שאלה המשתתפים נמנים בדרך כלל עם השכבות הסוציו-אקונומיות החזקות יותר, ממש כפי שעולה ממודל קליר שנוצר לעיל. שיתוף הציבור הוא תהליך מורכב, ארוך ומייגע, שניהולו דורש מיומנות והתאמה לציבור המסוים שעמו עובדים. תנאי הכרחי הוא כניסה לתהליך מתוך רצון אמיתי וכן מצד הצדדים, מתוך הבנה שבסופו של דבר תידרש פשרה: הציבור לא יקבל את כל דרישותיו, ואילו המתכננים והעירייה לא יפטרו את עצמם מהתנגדויות.

התכנון העירוני מתמקד מטבעו בהיבטים הפיזיים. יש כמובן התייחסות לממד האנושי בסקר המצב הקיים שנערך בראשית תהליך התכנון, אך ההתמקדות היא בנתונים סטטיסטיים, במצאי שטחי הציבור ובשירותים הציבוריים, ואין די התייחסות להיבטים ערכיים ולשיקולים חברתיים. לאחרונה החלה עיריית ירושלים לקדם מהלך שמטרתו

ומוסדות ציבור. תכנית אב יכולה להפוך בהמשך לתכנית מתאר, ולעבור הליך התנגדויות, אך עד שזו תיכנס לתוקף אפשר לעבוד על פי תכנית האב. כלומר, אישור תכנית אב מהיר יותר מזה של תכנית מתאר.

18 התהליך יקר מפני שהוא מצריך את ארגון האירועים ואת פרסום רבים וכמו כן כרוך בהנחיה, בתיעוד ובצילום. כל אלה דורשים עבודה ומשאבים רבים.

שילוב הרכיב החברתי בתהליכי תכנון, ובדצמבר 2010 התקיימה ישיבה ראשונה בנושא שהוגדרה "היסטורית"¹⁹. הכוונה היא שבצוות המתכננים של כל תכנית יהיה מתכנן חברתי, ושהתכנון הפיזי יידרש להביא בחשבון את כלל האוכלוסיות המשתמשות בשכונה, את צרכיהן ואת מידת נגישותן לשירותים. התכנון החברתי יתקיים בד בבד עם מהלך של שיתוף ציבור, והמטרה הכוללת היא להגיע לתכנון טוב יותר בעבור העיר ותושביה.

2. תכנית האב של בקעה: סיפור של עליות ומורדות

תהליך שיתוף הציבור בגיבוש תכנית האב של בקעה מבטא את תחושת השייכות והמחויבות של התושבים לשכונה ומחזק את האזרחות השכונתית. תורמת לכך במידה רבה הקביעה שלבקעה, על אף היותה שכונה קטנה מאוד – הן מן הבחינה הגאוגרפית והן מבחינת גודל האוכלוסייה – תהיה תכנית אב שתתייחס אליה בלבד. האדריכל שנבחר לעמוד בראש הצוות שיתווה את התכנית הוא עמוס המרמן, אדריכל בעל ותק רב בתכנון אורבני. השלב התכנוני הראשון היה, כמקובל, בדיקת סקר או בדיקת מצאי. צוות המתכננים מיפה את הקיים, כל אחד בתחומו, מן הבחינות האלה: אוכלוסייה, בינוי, מסחר, מבני ציבור ומוסדות, שטחים פתוחים, שימור ותחבורה. שלב הסקר, שנמשך כשנה, כלל איסוף נתונים ממגוון מקורות: ספרות ראשונית ומשנית, מפות מתקופות שונות, נתונים סטטיסטיים וגם שיטוט בין בתי השכונה וברחובותיה. שיתוף הציבור אמור היה להתחיל בראשית תהליך התכנון, אך המהלך כולו נפתח ברגל שמאל. השכונה בחרה כמה נציגים, אנשי מקצועות בתחומים רלוונטיים, שישמשו צוות היגוי וייצגו אותה, יחד עם יושב ראש המנהל הקהילתי, בפגישות בעירייה מול צוות המתכננים ומול גורמי התכנון האחרים בעירייה. לאחר חמש או שש פגישות כאלה ואחרי שצוות ההיגוי אף ניסח מסמך חזון לשכונה, הועכרו היחסים בין הצדדים. לדברי צוות המתכננים והגורמים בעירייה, צוות ההיגוי, ובייחוד משתתף מסוים בו, היה כה לוחמני בעמדותיו, עד שנוצר קרע, והצדדים הפסיקו להידבר. משהתחלף המתכנן האורבני של השכונה ונבחרה מתכנתת חדשה, ובד בבד נבחר יושב ראש לפורום האורבני של המנהל, דמות ששותפה בצוות ההיגוי, הוחלט לדרוש מהעירייה להשהות זמנית את התכנון כדי לאפשר מהלך אמיתי של שיתוף ציבור. נציגי השכונה טענו שאי-אפשר לעבור לשלב ב' של התכנית – גיבוש עקרונות התכנון ובחירת חלופה תכנונית – בלי שיתקיים מהלך כזה, ומהנדס העיר וצוותו הסכימו.

האופן שבו תופס כל צד את המושג "שיתוף ציבור" משפיע רבות על התנהלות הדברים. מבחינת התושבים והמנהל הקהילתי שיתוף ציבור הוא ערך חשוב, אך אי-הבהירות לגבי מהות התהליך ולגבי דרך התנהלותו הייתה רבה. המתכנן האורבני שהיה שותף לתהליך בראשיתו, דיווח לתושבים על תכנית האב החדשה לשכונה באמצעות העיתון המקומי וקרא להם להצטרף לתהליך שיתוף הציבור. אך קריאותיו היו סותרות ומבלבלות: תחילה קרא להצטרף לצוות ההיגוי, ורק אחר כך התברר שהוא מעוניין ליצור רשימת אנשים, שבבוא הזמן, כשתיקבע המתכונת לשיתוף הציבור ויוגדר תקציב, אפשר יהיה לקרוא להם להצטרף.

רק אחרי שנכנסה מתכונת חדשה לתפקיד התבהרו העניינים. בפגישת הפורום האורבני בינואר 2010 הסבירו היא ואחד מחברי צוות ההיגוי מהי תכנית אב, מהם השלבים שהיא עוברת עד גיבושה, מה נדרש מהציבור ומה הכוונה ב"חזון" לשכונה. הם דיברו על החשיבות שבשיתוף הציבור וכיצד הוא צריך להיעשות בעיניהם: לא רק שיתוף המנהל או נציגים מטעמו אלא מהלך נרחב יותר שבו תינתן לתושבים האפשרות להביע את דעתם.

בישיבה זו החליטו הנוכחים על הצורך להשהות את תהליך התכנון, עד שיגבשו תושבי השכונה את החזון השכונתי. כשבוע לאחר מכן התקיים במושב הגרמנית כינוס החזון של תכנית המושבות המתגבשת. כמה מפעילי בקעה הגיעו לכינוס ויצאו ממנו אפופי רושם עז והשראה. מודל שיתוף הציבור של בקעה התהווה בעקבות מה שלמדו שם, ובפגישת תושבים נוספת הוצג המודל. בשלב הראשון יתקיים כינוס תושבים פתוח שבו יתגבש החזון לשכונה, ואחריו יגבשו התושבים עקרונות תכנון. בשלב הבא, בכינוס נוסף, יתייחסו המתכננים אל מסמך החזון ואל עקרונות התכנון של התושבים ויצגו את עקרונות התכנון שלהם. מאוחר יותר יעבדו המתכננים על החלופות התכנוניות, בשיתוף צוותי תושבים שיתמקדו במגוון הנושאים. השלב האחרון בתהליך יהיה כינוס שבו יציגו המתכננים את החלופות לפני התושבים ותיבחר חלופה אחת, שעל פיה יגבשו המתכננים את התכנית. בכתבה בעיתון המקומי בפברואר 2010 הסבירה המתכננת בבהירות את התהליך והזמינה את הציבור להשתתף בגיבוש החזון לשכונה.

ב־14 במרס 2010 התקיים כינוס החזון של בקעה. לכינוס, שארך כארבע שעות, הגיעו כ־120 איש, מספר גבוה יותר מהמשוער, והוא הונחה בידי צמד מנחים מקצועיים. המשתתפים בכינוס יצאו ממנו שבעי רצון, עם תחושה שעמדתם הובעה ותועדה. שלב הברכות המתבקש, שארך קרוב לשעה, כלל ברכות ונאומים מצד יושב ראש הפורום האורבני, יושב ראש המנהל הקהילתי, מנהלת המנהל, מהנדס העיר, המתכננת האורבנית של המנהל הקהילתי, מנחי הערב, יועץ הפרוגרמה של התכנית ויועץ השימור שלה. בלט בהיעדרו אדריכל התכנית. לאחר מכן החלו המטלות. כל תושב התבקש לכתוב משפטים

המבטאים את האופן שבו הוא היה רוצה לראות את בקעה בעוד 5-10 שנים, למשל: "אני הולכת ברחוב ורואה גינות ציבוריות מטופחות". אחרי שכל אחד כתב כמה משפטים כאלה, התחלקו לזוגות ולאחר מכן לקבוצות של שישה וניסו לקבל הסכמה משאר חברי הקבוצה למשפטי ה"אני" שלהם. בשלב הבא בחרה כל קבוצה נציג שהציג את המשפטים שקבוצתו הסכימה עליהם. כל המשפטים נתלו על לוח גדול לפי קטגוריות שהוגדרו ראשיות.

המפגש הבא התקיים במטרה לנסח כמה אמירות מרכזיות על סמך מה שנאמר ונכתב בכינוס. לאחר דיון, התגבשו הקטגוריות המרכזיות שעל פיהן הוחלט לנסח את החזון והוחלט ששלושה אנשים יקבלו על עצמם את עבודת הניסוח, שבסופה תועלה טיוטה לאתר המנהל הקהילתי אשר אפשר יהיה להעיר עליה במהלך זמן מוגבל. בסוף אפריל, כחודש וחצי לאחר הכינוס, התכנסה ישיבה נוספת שבה דנו בהערות שהתקבלו. חזון השכונה הסופי אומר כך:

שכונת בקעה שייכת למארג השכונות המרכיבות את העיר ההיסטורית של ירושלים. השכונה התפתחה משך 120 שנות קיומה כשהיא משכילה לשמור על מאפיינים ייחודיים: אוכלוסייה מגוונת ומעורבת בחיי קהילה פעילים, שימור האדריכלות המקורית ובנייה נמוכה טובלת בירק. חזונם של התושבים מציב את המשך התפתחותה של השכונה כצומח ישירות ממאפייניה הקיימים ונשען עליהם.

בקעה תמשיך להוות בית לאוכלוסיה רבגונית המקיימת חיי קהילה פעילים תוך שותפות וערכות הדדית, תוך מתן מענה מתאים לצרכים המשתנים של כל קבוצה וכל אדם בה ותוך שמירה על פלורליזם ופתיחות. החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי בכל הגילאים והזרמים ימשיך להוות את הליבה הערכית של השכונה ומוסדות החינוך יהיו שותפים פעילים במרקם הקהילתי.

בקעה תישאר שכונה ירוקה המאופיינת בבנייה נמוכה, בה יפותחו השטחים הפתוחים לפארקים ולמוקדי פעילות ציבורית. השכונה תהיה נגישה לכול, רחובותיה יהיו נעימים לתנועה בטוחה, ויהוו חלק מן המרחב הציבורי הפעיל. דרך בית לחם תישמר כרחובה הראשי של השכונה ותהווה מרכז מסחרי שכונתי, מקום מפגש תוסס ובלתי אמצעי, שאינו מהווה ציר תנועה עירוני. התכנון הפיזי, האורבני והתחבורתי לשכונה יתבססו על עקרונות של פיתוח בר-קיימא וימצבו אותה כשכונה מתקדמת מבחינה אקולוגית.

בקצה תשמר את חיוניותה באמצעות פיתוח אורבני שיאפשר המשכיות דורית ומשיכה של אוכלוסיות צעירות. תכנית האב לשכונה תחבר בין עבר לעתיד בתכנון הנרקם סביב שלושת העקרונות דלעיל: קהילתיות, שימור והתחדשות ירוקה.

פעולה משולבת של התושבים, המתכננים והרשויות למימוש החזון תיצור מחויבות בין אדם לרעהו, בין אדם לסביבתו המיידית ובין אדם לסביבה העירונית, תעודר מעורבות קהילתית ותשמור על תחושת השייכות של התושבים.

החזון השכונתי עוסק אפוא גם בנושאים חברתיים ולא רק בנושאים פיזיים, שיקבלו מענה בתכנית. החזון כולל כמה עקרונות עיקריים: מן הבחינה החברתית – שמירה על הרכב אוכלוסייה הטרוגני, על פלורליזם ועל קהילתיות, ומן הבחינה הפיזית – בנייה נמוכה, שימור, שטחים ירוקים, דרך בית לחם כרחוב שכונתי, ופיתוח אורבני שיאפשר המשכיות דורית.

ביוני 2010 התקיימה פגישה במנהל הקהילתי, שבה אמור היה צוות ההיגוי לגבש את עקרונות התכנון. אף שהפגישה הייתה פתוחה לכול, השתתפו בה כעשרה תושבים בלבד וגם צוות ההיגוי הגיע בהרכב חסר. עובדה זו מעידה על אחת המכשלות של שיתוף ציבור: הקושי לגייס אנשים לתהליך ממושך. הציבור נוטה להתעייף במהירות ולאבד עניין. בתום אותה פגישה, שבה לא הגיעו לניסוח העקרונות, התנדבו כמה תושבים לעבוד על המסמך עם המתכננת האורבנית. בפגישה נוספת ומצומצמת יותר אכן גובש מסמך כזה. מסמכי החזון ועקרונות התכנון הועברו לעירייה ולצוות המתכננים, כדי שהאחרונים יגבשו את עקרונות התכנון מתוך התחשבות ברצון הציבור. מאז יוני 2010 ועד מאי 2011 התקיימה סדרת פגישות אצל מהנדס העיר, בנוכחות צוות המתכננים, גורמי התכנון בעירייה, נציגי המנהל הקהילתי וצוות ההיגוי של השכונה, כשכל פגישה עסקה בפן אחר בתכנית (למשל תנועה, שימור ובינוי). בפגישה הראשונה שהתקיימה לאחר גיבוש החזון לשכונה הביע אדריכל התכנית את פליאתו לנוכח מסמך החזון שהוגש לו, שכנראה בעיניו לא היה רלוונטי דיו למלאכת התכנון. באותה עת הייתה תחלופה נוספת של מתכננים אורבניים בשכונה, ובד בבד סיימה את תפקידה האחראית לתהליך מטעם העירייה, אירנה רובין. גם צוות ההיגוי הצטמצם.

באופן כללי אפשר לומר שתושבי השכונה לא היו שבעי רצון בתחילת התהליך. הם ציפו לשווא להיות שותפים לדרך מראשיתה, עוד בשלב בחירת האדריכל, והאדריכל שנבחר אינו נתפס בעיניהם כמי ששיתוף הציבור קרוב ללבו. במהלך שנת העבודה הראשונה עם צוות ההיגוי נוצרו יחסי עבודה רעועים בין הצדדים, והתושבים והמנהל

חשו ששיתוף הציבור לא נעשה כראוי. העובדה שאחת ממטרות התכנית היא לברוק כיצד ניתן לצופף את השכונה והעובדה שהעירייה היא מזמינת העבודה יצרו בשכונה חשש ממה שנתפס ככוונות העירייה ליישם תכניות שישנו במידה רבה את אופייה של בקעה. אחרי שנענתה העירייה לבקשת השכונה להשהות את התהליך עד גיבוש החזון, השתפרה התחושה כלפי תהליך שיתוף הציבור, והוא התנהל לשביעות רצונם של המשתתפים. עם זאת צרמה העובדה שאדריכל התכנית לא נכח בתהליך, אלא רק שלח את אנשי צוותו.

בריאיון שערכתי עמה במאי 2010, הביעה המתכננת האורכנית הקודמת של המנהל את עמדתה בעניין הקשיים המבניים בתהליך שיתוף הציבור. בהתייחסה לסוגיית הייצוג אמרה:

בעיניי זה חשוב לתכנן עם האנשים. איך עושים את זה והכלים לעשות את זה, זה מסובך. מספר המעוניינים הוא אחוז מאוד קטן. האם אנחנו אומרים שכל השאר לא מעוניינים? על מי האחריות ליידע אותם או לשתף אותם? שלהם או של גורם העל? אין דרך להגיע לכולם. הכול שאלה של משאבים. אנשים גם לא יכולים לצפות כל הזמן רק שישתפו אותם. במקום להגיד כל הזמן לא משתפים אותנו, תשתתפו. תדרשו להיות שותפים.

הדברים מעלים שאלות שהתושבים כמעט שלא נדרשו אליהן: מיהו הציבור שאותו משתפים? וגם על מי מוטלת האחריות למהלך: על המשתף או על המשתתף? מבחינת צוות המתכננים שיתוף הציבור הוא אתגר סבוך מכמה סיבות עיקריות: היעדר נוהל הקובע את אופן ביצוע המהלך; בעיית הייצוג; היעדר חפיפה בין תפיסת המתכננים את המנדט של התושבים בתהליך לאור מטרות התכנית, לבין תפיסת התושבים עצמם את העניין. המתכננים ידעו ששיתוף הציבור מובנה בחוזה העבודה אך לא נקבע לכך נוהל ברור, המהלך לא תוקצב, ולא היה ברור מי אחראי לביצועו. כמו כן לא הוגדר לוח זמנים המביא בחשבון את העיכוב שיוצר שיתוף הציבור, ולא היה ברור מה אמור השיתוף להשיג. מבחינת אדריכל התכנית, התרומה הייחודית של התושבים הייתה אמורה להתמצות בכך שהם מתגוררים בשטח, ועל כן יכולים לתת למתכננים מידע וגם משוב אמיתי מהשטח. ואולם, תרומה זו לא התקבלה לדעתו בשום שלב. הציפייה שלו הייתה שצוות ההיגוי של התושבים יגיע בקביעות לכל הפגישות ושישקיע מאמץ בעניין; אך ציפיתו זו לא התממשה. אין תמה אפוא כי תחושתו של האדריכל הייתה שהתושבים הרבו להתלונן ולבקר את עבודת המתכננים, משל היו מבקרי ספרות

או תאטרון. גם בנושא החזון הוא נשמע ספקן, אף על פי שלא נכח בשום שלב של העבודה עליו. בריאיון שערכתי עמו ביוני 2010 אמר לי: "אני די סקפטי לגבי מה החזון יכול לתרום באמת להכוונת העבודה כי זה דברים נורא בנליים". עמדתו נותרה זהה כאמור גם אחרי שקיבל לידיו את המסמך. גם לדעתו של אדריכל משה שפירא, יועץ השימור, ניהול שיתוף הציבור הוא בעייתי: "הייתה הנחיה כללית שהדבר צריך להיעשות בשיתוף עם המנהל הקהילתי אבל בפועל לא נקבעו נהלים איך הדבר הזה צריך להתבצע. זה די אמורפי ולוטה בערפל. המזמין, העירייה, הוא שצריך היה לקבוע את זה". גם בעיניו מסמך החזון כללי מדי ואינו תורם במידה ממשית למתכננים. זאב ברקאי, יועץ הפרוגרמה, היה היחיד בצוות המתכננים שליווה את כל תהליך גיבוש החזון, ובעיניו היה זה תהליך יפה ויעיל שהניב מסמך בעל משמעות.

סוגיית הייצוג של הציבור בתהליך העסיקה גם את צוות המתכננים. יועץ השימור אמר: "שיתוף ציבור בהגדרה הוא מראית עין. זה מאוד תלוי באילו ציבורים מדובר. כל מי שהגיע לכנס בבקעה הם חתך סוציו-אקונומי מבוסס. היה אפשר לנהל את הכול באנגלית, וזה היה עובד נהדר. לא הייתה נציגות לשיכונים". עמדה דומה ביטא יועץ הפרוגרמה: "שאלת הייצוגיות היא שאלה מאוד קשה. איזה משקל אתה נותן לאלה שבאים? בבקעה יש נגיד 6,000 מבוגרים ובאים 120 איש, אז אני שואל את עצמי כמה משקל וכמה תקיפות יש לזה?".

באשר למנדט שניתן לתושבים לאור מטרות התכנית, מדובר בבעיה מובנית. התכנית היא יוזמה של העירייה, ומטרתה לכרוך היכן אפשר לצופף את הבנייה בשכונה, בצד עשייה שימורית טובה יותר. האינטרס העירוני הוא המוביל, בצד החשיבות שרואה העירייה בשיתוף הציבור בתכנון. בעיני אדריכל התכנית הצורך העירוני גובר על הצורך הפרטני של שכונה או של תושבים, בין היתר מפני שחלקם פועלים על פי שיקולים לא ענייניים ודואגים לאינטרסים הפרטיים שלהם. התושבים צריכים לדעת "לדעת שהם יועצים, הם לא קובעי מדיניות. זו תכנית של העירייה והם חלק מהצוות שמשפיע. זה מן סיאנס כזה, גם להם יש אצבע על הכוס אבל הם לא האצבע היחידה". יועץ השימור מחזיק בגישה דומה, אך אינו סובר כי יש בהכרח התנגשות בין רצון התושבים לבין רצון העירייה, משום שבעיניו התכניות שהעירייה מקדמת מיטיבות באופן כללי עם התושבים. במקרה של בקעה, ניגוד העניינים קטן במיוחד לדבריו משום שמדובר בשכונה עם אוכלוסייה חזקה הרואה עין בעין עם הממסד שחלקה אף נמנה עם קובעי המדיניות התכנונית, בממסד העירוני ומחוצה לו. לכן, להבריל אולי מתושבי שכונות אחרות בעיר, אוכלוסיית בקעה אינה אוכלוסייה נרמסת אלא כזו שבעיניו לפחות, העירייה "מתיישרת" על פי רצונותיה.

עמדת העירייה בנושא שיתוף הציבור אינה חד-משמעית. שיתוף הציבור נעשה בירושלים גם לפני עידן ברקת, אך מאז בחירתו הפך כאמור לדגל של ממש, ועל כן כל תכנון שנעשה כיום בעיר מחייב מהלך כזה. ואולם, טרם גובשו נוהל, כללים וציפיות מתהליכים כאלה, ומאחר שיש יותר מנוסחה אחת לשתף את הציבור, יש למצוא את הדרך המתאימה לעשות זאת כל פעם מחדש. בנאומו הקצר בכינוס החזון של בקעה אמר מהנדס העיר, אדריכל שלמה אשכול: "חוות הדעת והיכולת לעבוד במשותף עם תושבים רבים ככל האפשר היא חשובה. אני מאמין גדול בעובדה שאפשר לשתף ציבור. אני חושב שללא זה בוודאי התוצאה תהיה פחות טובה".

בעת שראיינתי אותה ביוני 2010 הייתה אירנה רובין, מנהלת מחלקת תכנון עיר, קשורה לבקעה בשלוש דרכים. ראשית, על המחלקה שלה הוטלה האחריות לתכנית האב של בקעה, אף על פי שרוב תכניות האב והמתאר העירוניות הן בדרך כלל באחריותה של המחלקה למדיניות התכנון בניהולו של עופר אהרון. שנית, מאחר שזמנית לא היה לבקעה איש קשר בעירייה, רובין, כאחראית על כל הרפרנטים קיבלה זאת על עצמה. שלישית, רובין היא בעצמה תושבת בקעה. בריאיון סיפרה רובין על ניסיונה העשיר במהלכים של שיתוף ציבור ועל כך שבמשך שנים ארוכות הייתה חסידה של העניין. מדבריה נשמע שנכוותה מכך או שהתפכחה במהלך הזמן, ולכן החלה לפקפק למדי בעניין שיתוף הציבור. כששוחחנו על פרויקט חצרות בקעה ועל ההתנגדות מצד המנהל הקהילתי אמרה: "כמו כל מנהלת שכונתית תמיד מתנגדים. כמה שאני מרברת ומשתפת וזה, הם יגישו התנגדות. זה בטוח. זה בסדר כי בשביל זה יש הליך בחוק. מעצבן, אבל זה משהו אחר". בהקשר אחר אמרה: "הכול בסוף מתנקז לתהליך של התנגדויות. דיברנו, ישבנו, קשקשנו, רבנו, לא משנה מה. כנראה התושבים לא תמיד מרושתיים עם המנהלת, ולפעמים המנהלת לא מייצגת את התושבים". על שאלתי, "האם בעצם המטרה של שיתוף ציבור היא למנוע מהציבור להגיש התנגדויות?", השיבה: "יש משהו מזה, אבל זה גם שהציבור יהיה מעורב במה שקורה בשכונה שלו". "אין לנו תשובה מה זה שיתוף ציבור", הוסיפה. "פעם חשבנו שיש לנו. אבל במשך שנים רבות, כל פעם שסגרנו דברים עם המנהלים הקהילתיים זה התפוצץ". בנובמבר 2010 עזבה רובין את תפקידה. עופר אהרון, מנהל מחלקת מדיניות התכנון בעירייה והאחראי לרוב תכניות האב והמתאר השכונתיות בעיר, הציג גישה הפוכה כמעט מזו של רובין. בריאיון שערכתי עמו ביולי 2010 אמר:

אנחנו יודעים לעשות פרוגרמות אבל צריך לשמוע את השטח כי לא כל החכמה אצלנו ויש דברים שאנחנו לא מבינים בהם. יותר קל להחליט לבד אבל יותר נכון "לעבוד עם". מצד שני, צריך מראש לא לטעת בתושבים

ציפיות שווא, להגדיר את המגבלות ולהסביר שייתכן שיהיו אי-הסכמות. התנגדות זה לא שבירת כלים או משהו אישי. גם אם נעשו כל המאמצים להגיע להבנות לפעמים עדיין הדרכים נפרדות, וזה בסדר.

מדבריהם של מהנדס העיר, של רובין ושל אהרון עולה שאלת הציפיות משיתוף הציבור. מבחינת הרשויות עולות שתי ציפיות אפשריות מהתהליך: צמצום מספר ההתנגדויות והציפייה לאשר תכנית טובה יותר. הניסיון מלמד כי שיתוף הציבור אינו מצליח למנוע את ההתנגדויות אך הוא בהחלט תורם לשיפור התכניות. לפיכך עמדת הגוף העירוני כלפי שיתוף הציבור תיקבע בהתאם לציפייתו מן התהליך: אם מטרתו הבלעדית היא צמצום ההתנגדויות יימנע מלשתף, אך אם מטרתו היא קידום התכנית יעודד זאת.

תהליך שיתוף הציבור בתכנון התכנית החדשה לבקעה, ובייחוד גיבוש החזון השכונתי, חייב את התושבים להגדיר, עם עצמם ועם אחרים, מה הם אוהבים בשכונה ומדוע, מה חסר להם או מה אינו לרוחם בה וכיצד היו רוצים שתיראה בעתיד. מטרת התהליך הייתה להגיע לכמה עקרונות המוסכמים על הכלל. כפי שראינו בתיאור המאבקים, ניסוח החזון השכונתי, שהגדיר את אופי השכונה, סייע לתושבים להבין למה הם מחויבים והעניק מבחינתם תוקף למאבקהם. תחושת השייכות הועצמה כאן מכך שבקעה הוגדרה יחידה תכנונית עצמאית ומכך שתושביה, וכן המשתמשים בשירותיה מן השכונות הסמוכות, שותפו בקביעת עתיד השכונה.

התהליך הבהיר למי שייכת השכונה ולמי היא שייכת קצת פחות: היא שייכת לתושביה, בייחוד לאלה שמצאו לנכון להשתתף בתהליך, והיא שייכת מעט פחות למשתמשים בשירותיה. אך מה לגבי אלה שנעדרו כליל מן התהליך? מי ישמור על האינטרסים של דיירי השיכונים, של הקשישים והילדים, של אלה שהעברית שבפיהם אינה טובה דייה, של הסוחרים, של תושבי השכונות הסמוכות המשתמשים בשירותיה של בקעה והנוסעים ברחובותיה ושל האדישים וחסרי העניין? שאלות אלה מעלות סוגיה דמוקרטית ואזרחית עקרונית: כיצד יכול מיעוט קטן של אנשים, נציגי הציבור או פעילים מתוכו, לקבוע בעניינים הנוגעים לכלל הציבור, והאם יש חלופה לדבר?

מהצגת הדברים עולה כי כל צד בתהליך רואה את הדברים מנקודת ראות שונה, ומכך נגזרות גם ציפיותיו. שיתוף הציבור הוא תהליך ארוך ויקר במשאבים, הדורש יכולת להקשיב לאחרים ולהתגמש. תפיסת העולם של הצדדים משפיעה רבות על התהליך, וכדי שהוא יצליח עליהם לכבד את אלה ולגשת לעניין באופן כן, פתוח וחיובי, אך גם מתוך הכרת המגבלות. שתי בעיות עיקריות עולות מן הדברים. האחת, לא הוגדרו מראש הנוהל, התקציב, לוח הזמנים, שיטת העבודה, המנדט שיש לתושבים לאור מטרת התכנית הכללית וציפיות הצדדים מהתהליך. הדבר הוביל לכך שמבחינת

התושבים ומבחינת המנהל, התהליך, בראשיתו לפחות, נתפס כלא אותנטי ונוצר גם קושי אמיתי לנהלו בצורה מיטבית. מבחינת המתכננים והעירייה אי־הבהירות עיכבה את התהליך ויצרה בלבול לגבי מה ששיתוף הציבור אמור להשיג מבחינתם. הבעיה השנייה העולה מן הדברים היא שגם כאשר שיתוף הציבור מתנהל באופן התקין והכן ביותר בכל זאת מתעוררת השאלה העקרונית של ייצוגיות: מיהו הציבור שאותו יש לשתף? מה לגבי הציבור שאינו משתתף? האם למשתתפים יש סמכות לקבל החלטות בעבור הכלל? כיצד מתמודדים עם הקושי של הציבור להתחייב לתהליך ממושך? על מי מוטלת האחריות לכך שציבור רחב ככל האפשר ישתתף בתהליך? כאשר האחראים לתכנון אינם רואים את המשתתפים כמייצגי הציבור סביר שיתחשבו פחות בדעתם. בעיה זו אמורה לקבל מענה בתכנית העירייה לשילוב הרכיב החברתי בתכנון, שלא תסתפק בשיתוף הציבור אלא תחייב את צוות המתכננים למפות את כלל האוכלוסייה ואת צרכיה ולהביאה בחשבון.

1. דיון והמלצות

בחלק זה אבקש להציג את מסקנותיי מן הממצאים העיקריים שהצגתי ולהציע כמה דרכי פעולה אפשריות. מחקר זה בחן את המתרחש בשכונת בקעה כאזרחות שכונתית הנגזרת מכך שבקעה הופכת ליחידה פוליטית, באמצעות המנהל הקהילתי שלה. אזרחותם של תושביה מתבטאת בפעילותם האזרחית, הנובעת מתחושת שייכותם אל השכונה שבה הם גרים וממחויבותם כלפיה. הפעילות המתרחשת בבקעה בפרט ובירושלים בכלל היא השתתפות פוליטית לכל דבר, הנעשית ברמה המקומית, בקנה המידה הקטן, ויש לה ביטויים ממסדיים בצד ביטויים חוץ-ממסדיים. ההשתתפות נעשית במגוון דרכים, שהשכיחות שבהן הן: השתתפות בשיבות ובפגישות של תושבים עם נציגי המנהל הקהילתי או עם נציגי העירייה כדי להעביר מידע, לגבש דרכי פעולה ולבחן חילוקי דעות; הפגנות; הגשת התנגדויות; חתימה על עצומות; שימוש רב באינטרנט (דוא"לים, בלוגים ופייסבוק) ככלי להבעת דעה, להפצת מידע ולהתארגנות; פנייה לאמצעי התקשורת; גיוס השלטון המקומי למאבק במידת האפשר.

האינטרנט ככלי בפעילות אזרחית: כתיבה ספרותית ענפה דנה בקשר שבין האינטרנט לבין השתתפות פוליטית. מספרות זו עולה, בין היתר, שהשימוש באינטרנט מעודד ומגביר את ההשתתפות הפוליטית, מכניס אנשים חדשים למעגל ההשתתפות, מרחיב את המידע שבידי האזרחים ובידי מקבלי ההחלטות ומייצר תקשורת רבה יותר בין אנשים בנושאים פוליטיים (Stanley and Weare, 2004; Polat, 2005; Mossberger et al., 2008). כפי שעולה גם ממחקר זה, האינטרנט משמש כיום כלי הכרחי למאבקים ציבוריים – הוא מאפשר העברת מידע מעודכן, התארגנות וגיוס בזמן מהיר ביותר, תיעוד ההתרחשויות ומעקב אחריהן. השימוש בו הוא חינם אין כסף. האינטרנט גורם גם לאנשים פסיביים יחסית להתעדכן ואף לפעול. ככלות הכול, פנייה בדוא"ל למנהל הקהילתי, לעירייה או לתקשורת אינה משימה כה קשה. אפשר לכתוב אפילו ישירות אל ראש העירייה. נראה שהאינטרנט מאפשר לאנשים לשוחח ולהחליף עמדות בקביעות ובתדירות גבוהה יחסית בנושאים פוליטיים, דיונים שאינם תמיד מתנהלים בתדירות כזו במפגשים פנים אל פנים. ממחקר זה עולה כי אוריינות טכנולוגית, ולו בסיסית, חשובה ביותר מאוד לקיומה של פעילות אזרחית. עם זאת, נראה כי לעתים קרובות אופי התקשורת באינטרנט מביא אנשים לפעול בפזיזות וכן להתבטא בבוטות רבה יותר מכפי שהיו נוהגים במסגרת צורות תקשורת אחרות. הקלות שביצירת קשר דרך האינטרנט, העובדה

שזה נעשה חינום, במהירות וללא מאמץ רב גורמת לעתים לאנשים להתבטא בגסות לפני ששכך זעמם.

המנהלים הקהילתיים הם כאמור צורה של ממשל מקומי, שקיים בצורות אחרות גם במקומות רבים בעולם, אך מדובר במודל שהוא ייחודי לירושלים ושאינן כמותו במקומות אחרים בארץ. הרצינול מאחורי הקמתם הוא חיזוק הדמוקרטיה ההשתתפותית. מן הבחינה המעשית אמורים המנהלים להשיג כמה מטרות: הספקת שירותים לתושבים; שיפור איכות חיי התושבים; תיווך בין התושבים לעירייה, שמעביר לתושבים מידע מהעירייה ומייצג אותם לפנייה; הובלת תהליכים בשכונה וסיוע ליצירת מנהיגות שכונתית. מבנה המנהל אמור לשמש מקום מפגש לתושבים ולסייע להגברת הקהילתיות בשכונה. המנהל הקהילתי אמור לפעול בשקיפות מלאה ובשיתוף עם תושבים, עליו למקסם את התועלת שתצמח לשכונה מכלל כישורונותיהם וכוחותיהם של התושבים, עליו לפתוח את דלתותיו ולאפשר השתתפות לכל המעוניין בכך ואף לגייס כל העת אנשים נוספים לפעילות. השירותים שהוא מציע צריכים להיות איכותיים ולפנות אל קהל יעד מגוון, בהתאם להיכרותו הקרובה עם האוכלוסייה ועם דרישותיה. מדובר בגוף ציבורי משמעותי ובעל פוטנציאל רב לשיפור איכות החיים של התושבים ולהגברת הממד הקהילתי וההשתתפותי בשכונה.

ואולם, במציאות לא תמיד מתנהלים הדברים בצורה המיטבית. החולשות העיקריות הן: מחסור בתקציבים, ניהול קלוקל, כשל ביצירת דו-שיח שכונתי אמיתי בין ההנהלה הנבחרת לתושבים ובעיות ייצוג. נראה כי המנהל הקהילתי בקעה רבתי סובל במידה כזו או אחרת מכל אחת מן החולשות הללו.

נשאלת השאלה אם אפשר לשפר את תפקודו בהשקעה סבירה, ואם כן – כיצד? ראשית, נראה שיש להגביר את השקיפות ואת הזרימה הרציפה והתקינה של מידע בין המנהל לבין התושבים. שנית, יש לעודד השתתפות של תושבים רבים יותר בשלל פעילויות המנהל ובכלל זאת בהנהלתו, פעולה שהמנהל קהילתי בקעה רבתי אכן התחיל בה בראשית 2011. הבחירות הקרובות, שאמורות להתקיים בבקעה במהלך 2011, הן הזדמנות חשובה לכניסת כוחות חדשים להנהלת המנהל. עם זאת, לא סביר ששני הנציגים שיוקצו לשכונת בקעה בבחירות יצליחו לייצג את כלל הקבוצות המרכיבות את אוכלוסיית השכונה, ולכן כדאי לפעול לגיוס פעילים מן הקבוצות השונות. שלישית, רצוי להעלות את איכות השירותים ורמתם, אך לא את עלותם,²⁰ כך שימשכו גם את אוכלוסיית

20 שיפור איכות השירותים אינו מחייב בהכרח השקעה כספית גדולה בהרבה מכפי שכבר מושקעת, אלא חשיבה יצירתית ובחירה נכונה של כוח אדם. התנהלות משתפת יותר מול צורכי השירותים תוכל לסייע, הן בקבלת משוב והן בשימוש בכישורי הציבור (הורי הגנים למשל) המעוניין בשיפור השירות.

השכונה החזקה שכיום מעדיפה לשלם בעבור שירותים איכותיים יותר במקומות אחרים. בר ברך יש להקצות תקציבים לסיוע למשפחות שמצבן הכלכלי לא שפר עליהן. כך יחזק המנהל הקהילתי את מעמדו כגוף מרכזי בשכונה, בתחום השירותים ובתחומים נוספים. הדבר ישפר בוודאות את מצבו הכספי של המינהל. לצורך זה חיוני לקבל משוב מצרכני השירותים. רביעית, חשוב להשקיע בפרסום אטרקטיבי ויעיל שימשוך קהל ושיחזק את מעמדו של המנהל כגוף מוכר לכלל תושבי האזור. חמישית, חשוב לברור היטב את צוות העובדים המגויס. אין ספק שבעזרת חשיבה יצירתית, עבודה קשה, שיתוף פעולה עם תושבים ועם צרכנים ושיתופם בכל התחומים יכול המנהל הקהילתי להיות גוף קהילתי חשוב בחיי היומיום של כלל תושבי השכונה, וזאת גם ללא הגדלת התקציב העירוני.

נראה שההשתתפות האזרחית בבקעה ובירושלים נובעת לפחות בחלקה מן השינויים בראשות העירייה, שיצרו את מבנה ההזדמנויות הפוליטיות המתאים לפעילות של תנועות וארגונים חברתיים. אף על פי שהשתתפות אזרחית התרחשה גם בקדנציות קודמות נראה שישנה כיום בירושלים פריחה אזרחית שנראית ושנשמעת בכל מקום ובתחומים רבים. בבקעה יש כמה פעילים מרכזיים המנהלים, לרוב יחד עם המנהל הקהילתי (בקעה רבתי או גינות העיר), את המאבקים השכונתיים. כאמור, מדובר לרוב באותם אנשים, מה שמלמד שרק שיעור נמוך של אנשים נמשך לפעילות אזרחית. עוד עולה כי קל יותר לגייס אנשים לפעילות שעיקרה מאבק, בייחוד אם מדובר בפעילות נקודתית. אנשים נוטים לפעול ביתר שאת אחרי שחוו חוויית הצלחה. דוגמאות לחוויות מוצלחות הן ההצלחות במאבקים לביטול תכנית ספדי ולהצלת עמק הצבאים. גם ההצלחות שהוזכרו או שתוארו במחקר זה – הצלת קולנוע סמדר, הצלת ברכת ירושלים, המאבק במלון ארבע העונות, המאבק במלון קולוני והמאבק בפרויקט "חצרות בקעה" – אף שחלקן עדיין לא ודאיות, מייצרות שיח המעורר פעולה נוספת. לעומת זאת, פרשת הולילנד משמשת תזכורת נצחית למה שעלול לקרות ולכוח ההשפעה של הציבור בוויסות האינטרסים של אנשי הנדל"ן.

אזרחות שכונתית היא פרקטיקה של דמוקרטיה בקנה מידה קטן, אך השתתפותם של תושבי בקעה אינה נוגעת רק בפוליטיקה בפ"א קטנה, שעיקרה איכות חייהם היומיומית, אלא גולשת גם אל נושאי המדיניות ה"גדולים": ראשית, המאבקים עוסקים בשאלה למי שייכת השכונה או העיר ומהי המשמעות של שייכות זו. שאלה זו עומדת במרכזו של כל מאבק החל על הדירה הפרטית וכלה בגבולות המדינה, וממנה נגזרים חובותיו וזכויותיו של כל אדם בכל מרחב ואופן חלוקת המשאבים. שנית, המאבקים השכונתיים עוסקים בקשרים הלא טהורים שבין הון ושלטון, בחשש מפניהם ובהשלכות הציבוריות של קשרים כאלה; במשמעות שיש לרפורמה המוצעת בחוק התכנון והבניה; בסוגיות של הפרטת קרקעות ציבוריות ושל הקצאת קרקעות ציבוריות לאנשים או לארגונים

פרטיים; בדרכים שבהן ניתן להשפיע על קביעת אופיו של המקום ועל הרכב אוכלוסייתו. שלישית, התנהלותו של המנהל הקהילתי מעלה שאלות, שהן בוודאי חורגות בהרבה מרמת השכונה, לגבי מידת הייצוגיות של הנציגים, לגבי אופן מינוים ולגבי הגורמים המערערים את אמון הציבור במוסדות: למשל היעדר שקיפות, חוסר אמינות ותחושה של פעולה ללא שיתוף. טבעי שאנשים ישתתפו יותר בספרה המקומית מאשר בזירה הארצית, מאחר שיש לה השפעה מיידית יותר על חיי היומיום שלהם, וזאת הם אכן עושים.

מבחינת פעילי בקעה, ההשתתפות מאפשרת להם להשפיע על קביעת סדר היום השכונתי ועל אופי השכונה בעתיד. לפיכך, הם משתתפים בייחוד בכל מאבק הנובע מאיום על אחד העקרונות שהוגדרו מרכזיים בידי תושבי השכונה (או בידי אלה שהשתתפו בגיבוש החזון השכונתי): הטרונגניות, המתבטאת בייחוד באיום הנדל"ני; פלורליזם, המתבטא בייחוד באיום מצד ההשתלטות החרדית; קהילתיות, המתבטאת בכל שלושת האיומים – הנדל"ני, החרדי והאינטרס העירוני. השתתפותם הגוברת של אזרחים מובילה את הרשויות להגביר את שיתופם יותר, גם אם לפעמים השיתוף נעשה למראית עין בלבד. השינויים הפוקדים את תושבי ירושלים ואת העירייה שלה מבטאים מגמות אלה, שתהליך שיתוף הציבור בגיבוש תכנית האב של בקעה הוא חלק מהם. גיבוש החזון השכונתי כחלק מתהליך שיתוף הציבור מדגים אזרחות בהתהוות. התושבים נדרשים לנהל דיון ציבורי ולהכריע לגבי הערכים והאינטרסים החשובים להם ביותר כקהילה. התהליך מייצר ומחזק תחושת שייכות למקום ולקהילה אך גם מגדיר גבולות מרחביים וקבוצתיים: מי בפנים ומי בחוץ? מי שייך יותר ומי פחות? מי משתתף ומי לא? כפי שעולה מתיאור המאבקים השכונתיים והעירוניים, הצלחת המאבק תלויה בכמה גורמים חשובים: ראשית, הפעילות צריכה להיעשות לאורך זמן, בהתמדה ובעיקשות. כאשר מתארגנת קבוצת תושבים פעילים בנושא מסוים (דוגמת ועדי הפעולה למיניהם) קל יותר לחלק את הנטל בין כמה אנשים ולשמור על מידת עדכון גבוהה כל הזמן בעזרת האינטרנט. שנית, יש להשיג מידע עדכני ולהגיב עליו בזמן אמת. גם כאן, לטכנולוגיה שמור תפקיד חשוב. שלישית, השימוש בכוחות המקומיים, בכישוריהם, בקשריהם ובממונם מסייע להצלחת המאבק. אין תמה אפוא שהשכבות הסוציו-אקונומיות החזקות יותר מצליחות יותר בניהול מאבקים ומגיעות להישגים טובים יותר בתחום זה.

המאבקים שתוארו מלמדים כי יש לפעול ברגישות כלפי בעלי תפקידים (במנהל הקהילתי או בעירייה למשל) ולהימנע מלפגוע בהם, משום שהאויב של היום הוא הידיד של מחר. יושב ראש הוועדה לתכנון ובנייה, קובי כחלון, נתפס אולי בעיני אנשים מסוימים כ"איש הרע" במקרה של מלון קולוני, אך במקרה של ברכת ירושלים התערבותו לצד התושבים הייתה חשובה להצלחת המאבק.

שיתוף הציבור בתכנון בקעה התחיל ברגל שמאל אך בהמשך התנהל בצורה טובה יותר ולשביעות רצונם של התושבים. הכשלים נבעו מכמה סיבות: ראשית, שיתוף הציבור לא התחיל בשלב מוקדם דיו. שיטת העבודה עם הנציגות השכונתית המצומצמת, בלי לפתוח במהלך שיתופי נרחב יותר כבר בשלב ראשוני הוכיחה את עצמה כשגויה. שנית, לא הוגדרו כראוי הנוהל, הכללים, התקציב ולוח הזמנים הנדרש, וכן המנדט שיש לתושבים בתכנון והתוצרים שמקווים לקבל. אי-הבהירות יצרה ציפיות סותרות של הצדדים מתהליך שיתוף הציבור ומן התכנית בכללותה, ואלה פגעו באמון בין הצדדים. שלישית, אף שהגיע קהל רב יחסית לכינוס החזון, הוא לא ייצג את כלל קבוצות האוכלוסיות בשכונה. העובדה שמרבית המשתתפים, בכל שלבי התהליך, שייכים לקבוצות החזקות יותר בשכונה ושאינן ייצוג לקבוצות החלשות היא בעייתית ביותר ומעלה את השאלה: מיהו ה"ציבור" שאותו משתפים? הלכה למעשה הרצון לצופף את העיר בשכונה המיועדת לשימור עשוי לפגוע במיוחד בקבוצות החלשות (למשל אם יוחלט על פינוי-בינוי בשיכונים הגדולים בשכונה, ברחובות נפתלי, הרכבת ורבקה במטרה לבנות שם לגובה). היה זה טוב לו הייתה תכנית העירייה לשילוב הרכיב החברתי בתכנון בעיר מתבצעת גם בתכנון של בקעה, אך אין זה מסתמן כאפשרי בלוח הזמנים הנוכחי. רביעית, ספק אם הגורמים האמונים על תכנית האב של בקעה, כלומר האגף לתכנון עיר בעירייה וצוות המתכננים, נכנסו לתהליך שיתוף הציבור ברוח חיובית, חדורי רצון אמיתי להקשיב ובעלי נכונות לקבל ביקורת. גם נציגות התושבים שהובילה את התהליך בשלבי הראשונים נכנסה אליו בחוסר אמון ובחשדנות בכוונות העירייה, גישה שפגעה בתהליך גיבוש התכנית. ואולם, המקרה שלפנינו ממחיש ששיתוף ציבור הוא תהליך דינמי וכי לציבור יש יכולת להשפיע גם על התהליך עצמו. כך, ההחלטה לפתוח את התהליך לציבור נרחב בהרבה גם במחיר עיכובו שיקמה באותו זמן את היחסים בין העירייה לבין התושבים (בעוד המנהל הקהילתי בתווך). תהליך גיבוש החזון השכונתי נתפס כהצלחה, למרות הקושי בנושא הייצוג בעת הכנתו. התהליך חיזק את האזרחות השכונתית וביסס את הרציונל מאחורי המאבקים השכונתיים. שיתוף הציבור בתהליכי תכנון הוא בעל פוטנציאל רב לסייע ליצירת תכנית טובה יותר, הן בעבור מזמיני התכנית הן בעבור אלה המושפעים ממנה. כדי למצות פוטנציאל זה חשוב לפעול מתוך אמונה בנחיצות התהליך, במסגרת עבודה שכללית ומטרתית ידועים לצדדים מראש, משלב מוקדם של התכנון ובמאמץ להגיע אל כלל קבוצות האוכלוסייה בשטח המתוכנן.

לסיכום, המקרה של שכונת בקעה ושל העיר ירושלים מאפשר לנו לבחון מקרוב את האופן שבו האזרחים משתתפים, את המניעים המעודדים אותם לכך, את פרופיל

המשתתפים, את האופן שבו מתנהל שיתוף הציבור על בעיות העיקריות, את האופן שבו תהליכים עירוניים משפיעים על האזרח ועל תפיסותיו ואת כוחו של ציבור האזרחים להשפיע ולשנות. מאחר שמחקר זה מתמקד בשכונה קטנה בעלת אוכלוסייה קטנה, שהקבוצה הפעילה בה מצומצמת מאוד, הוא איננו מתיימר לשמש "מדגם מייצג" להשתתפות אזרחית בישראל או בירושלים. עם זאת, מדובר בהחלט בחקר מקרה, שבצר מאפייניו הייחודיים, יש לו גם מאפיינים כלליים העולים בקנה אחד עם המתואר בספרות על השתתפות פוליטית.

ובחזרה לשאלה שבה פתחתי: האם הגברת הממד ההשתתפותי בדמוקרטיה הישראלית היא אכן הדרך הטובה ביותר לשיקום היחסים שבין הממסד לאזרחים? המקרה הנידון מלמדנו כמה דברים: ראשית, ההתקרבות וההיכרות שיוצרת ההשתתפות בין האזרח לבין הממסד והפוליטיקאים אינן מסייעות בהכרח ליצירת קשר טוב בין הצדדים. לעתים קרובות הן חושפות דווקא את הצדדים החיוביים פחות של המערכת ושל הדמויות המרכיבות אותה. ובכל זאת, המשתתפים מזהים את הדמויות שאליהן אכן אפשר לפנות ואשר מוכנות ומסוגלות לסייע. במילים אחרות, היכרות מעמיקה יותר עם המערכת מסייעת לאזרח להבין את מורכבותה ואת פניה המרובים. די אם יהיו מספיק פוליטיקאים שיוכיחו את ההפך לציבור נרחב מספיק, והדימוי ישתנה. שנית, ההשתתפות מגבירה בהחלט את תחושת המסוגלות של האזרח ואת אמונו ביכולתם של אזרחים להשפיע על המציאות ולשנותה. דבר זה תורם בהכרח ליצירת טיפוס של אזרח מעורב, אכפתי ומחויב, ויש בכך תרומה לדמוקרטיה. שלישית, הדירתו של שיח שיתוף הציבור אל מערכת השלטון המקומי, על כל בעיותיו וחולשותיו, תורמת הן להחלטות המתקבלות במערכת הן לחיזוק הקשר שבין האזרח לבין המערכת. עובדה זו מלמדת עד כמה חיוני לשתף את הציבור במגוון נושאים, זולת תכנון, וגם במסגרות נרחבות בהרבה. אם כך, גם אם הגברת הממד ההשתתפותי עלולה להעצים את חוסר ההערכה שחש הציבור כלפי נבחרי וכלפי הממסד, נראה שזוהי הדרך הנכונה לחיזוק המשטר הדמוקרטי, להכנסת כוחות חדשים למעגל העוסקים במלאכה וליצירת טיפוס של אזרח אכפתי ומחויב יותר.

רשימת המקורות

ראיונות

נושאי תפקידים בעירייה, נציגים ממועצת העיר ופעילים בתנועות פוליטיות

- עופר אהרון, מנהל אגף מדיניות התכנון, 5.7.2010.
- עופר ברקוביץ, "התעוררות ירושלמים", 10.6.2010.
- רחל עזריה, "התעוררות ירושלמים", 23.6.2010.
- שחר פישר, פעיל בתנועת "התעוררות בירושלים", 11.6.2008.
- נעמי צור, סגנית ראש העירייה, "ירושלים תצליח", 11.7.2010.
- אירנה רובין, ראש אגף תכנון עיר, 28.6.2010.
- יקר שגב, "ירושלים תצליח", 9.6.2010.

אנשי המנהלים הקהילתיים

- שירה אבני, מנהלת תחום קהילה במנהל הקהילתי גינות העיר, 30.3.2009.
- ברכה אדלשטיין, חברת הנהלה במנהל הקהילתי בקעה רבתי, 1.6.2010.
- סימה אלבוז, עובדת קהילתית במנהל הקהילתי בקעה רבתי, 18.3.2009.
- שנטל אסולין, רכזת קליטה במנהל הקהילתי בקעה רבתי, 26.5.2010.
- אבנר הרמתי, חבר הנהלה במנהל הקהילתי גינות העיר, 5.5.2010.
- אור-רן יקותיאל, עובד סוציאלי קהילתי במנהל הקהילתי בקעה רבתי, 18.3.2009.
- פיליפ יקר, ממלא מקום של מנהלת המנהל הקהילתי בקעה רבתי וחבר הנהלה לשעבר, 8.6.2010.
- צביקה צ'רניחובסקי, מנהל החברה הירושלמית, 12.5.2010.
- שלום קוולר, יושב ראש המנהל הקהילתי בקעה רבתי, 7.6.2010.
- שרי קרוניש, מתכננת אורבנית במנהל הקהילתי בקעה רבתי, 26.5.2010.
- דורית שטרית, מנהלת המנהל הקהילתי בקעה רבתי, 8.6.2010.

צוות המתכננים של תכנית האב לבקעה

- זאב ברקאי, יועץ הפרוגרמה, 20.6.2010.
 עמוס המרמן, אדריכל התכנית, 16.6.2010.
 משה שפירא, יועץ השימור, 13.6.2010.

תושבי בקעה

- התושב א', 8.2.2010.
 התושב ג', 18.3.2010.
 התושב ד', 21.5.2010.
 התושב ז', 11.3.2010.
 התושב י', 23.5.2010.
 התושבת ל', 22.6.2010.
 התושב מ', 23.5.2010.
 התושב נ', 15.2.2010.
 התושב ע', 23.5.2010.
 התושב צ', 16.5.2010.
 התושב ר', 9.6.2010.
 התושב ש', 11.5.2010.

ספרים ומאמרים

- אידלמן, עפרה, "התושבים ניצחו ובִּרְכַת ירושלים תישאר פתוחה", הארץ, 28.11.2010.
 אביזוהר, מאיר, 2002. מוריה בירושלים בתש"ח: גודד החי"ש הראשון בקרבות ירושלים, תל אביב: מחברות לספרות.
- אריאן, אשר, תמר הרמן, ניר אטמור, יעל הדר, יובל לבל, והילה צבן, 2008. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2008: בין המדינה לבין החברה האזרחית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אריאן, אשר, מיכאל פיליפוב, ואנה קנפלמן, 2009. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2009: עשרים שנה לעלייה מברית המועצות, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ביגלמן, שמעון, "הקשר הלא קדוש בין בִּרְכַת ירושלים והולילנד", *ynet*, 24.5.2010.
 גונן, עמירם, וגד כהן, 1989. "התברגנות רבת פנים של שכונות בירושלים", עיר ואזור 19-20: 9-27.
 הירשפלד, אריאל, "שלמת בטון", הארץ, 4.6.2010.
 הלפרין, נטע. "בִּרְכַת ירושלים: 'צריך להגן על מה שנותר מהמושבה הגרמנית'", כל העיר, 28.5.2010.

- הרמן, תמר, 1995. *מלמטה למעלה: תנועות חברתיות ומחאה פוליטית*, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- וינטר, מוטי, 2003. "הזכות להשתתף והמאבק על השתתפות", בתוך: ארזה צ'רצ'מן ואלישבע סדן (עורכות), *השתתפות: הדרך שלך להשפיע*, בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- זולדן, דוד, "הוצגה תכנית העירייה לארגון מחדש של המנהלים", *כל העיר*, 20.11.2009.
- , "אז מה באמת יעלה בגורלה של ברכת ירושלים?", *כל העיר*, 27.11.2009.
- כהן, גד, 1985. *חדירת אוכלוסייה מבוססת לשכונות בעלות סטטוס נמוך בירושלים*, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- נחמיאס, עמרי, ציפי מלכוב, ורועי אלמן, "כוח צביקה", *ידיעות ירושלים*, 20.11.2009.
- סטטמן, צילה, 2003. "בחירות שכונתיות ככלי לשיתוף תושבים", בתוך: ארזה צ'רצ'מן ואלישבע סדן (עורכות), *השתתפות: הדרך שלך להשפיע*, בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- סימני-ברדוגו, מיכל, "מחריפה המחלוקת בין העירייה לחברה הירושלמית למנהלים", *כל העיר*, 6.11.2009.
- , "ירושלים גדולה על כל ראש עיר", *כל העיר*, 19.3.2010.
- פרוז, ענת. "העירייה הקפואה את התכנית לשינוי הסדרי התנועה בדרך בית לחם", *כל העיר*, 19.9.2008.
- , "תכנית הרבעים העירוניים יוצאת לדרך", *כל העיר*, 11.9.2009.
- , "המנהלים הקהילתיים: באיזה מועד יתקיימו בחירות?", *כל העיר*, 16.10.2009.
- צ'רצ'מן, ארזה, ואלישבע סדן (עורכות), 2003. *השתתפות: הדרך שלך להשפיע*, בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- שרביט, שלומית, 2010. "לא ניתן לבעלי ההון להשתלט על העיר", *ynet*, 1.8.2010.

Abers, Rebecca, 2000. *Inventing Local Democracy: Grassroots Politics in Brazil*, Boulder and London: Lynne Rienner.

Bakker, Judith, Bas Denters, Mirjan Oude Vrielink, and Pieter-Jan Klok, 2010. *Political Equality in the Context of Neighborhood-Oriented Civic Participation: Choice or Constraints?*, Paper for the workshop on "The Dilemma of Political Sophistication and Political Equality", The European Consortium for Political Research (ECPR).

Beauregard, Robert A., and Anna Bounds, 2000. "Urban Citizenship," in: Engin F. Isin (ed.), *Democracy, Citizenship and the Global City*, New York: Routledge.

Blair, Harry, 2000. "Participation and Accountability at the Periphery: Democratic Local Governance in Six Countries", *World Development* 28 (1): 21–39.

Blank, Yishai, 2007. "Spheres of Citizenship," *Theoretical Inquiries in Law* 8 (2): 411–452.

- Brodie, Janine, 2000. "Imagining Democratic Urban Citizenship," in: Engin F. Isin (ed.), *Democracy, Citizenship and the Global City*, New York: Routledge.
- Chaskin, Robert J., and Sunil Garg, 1997. "The Issue of Governance in Neighborhood-Based Initiatives," *Urban Affairs Review* 32 (5): 631–661.
- Dalton, Russell J., 2008. "Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation," *Political Studies* 56: 76–98.
- Desforges, Luke, Rhys Jones, and Mike Woods, 2005. "New Geographies of Citizenship," *Citizenship Studies* 9 (5): 439–451.
- Fyfe, N., 1995. "Law-and-order Policy and the Spaces of Citizenship in Contemporary Britain," *Political Geography* 14 (2): 177–189.
- Gonen, Amiram, 2002. "Widespread and Diverse Neighborhood Gentrification in Jerusalem," *Political Geography* 21: 727–737.
- Gordon, Andrew, and Trevor Stack, 2007. "Citizenship beyond the State: Thinking with Early Modern Citizenship in the Contemporary World," *Citizenship Studies* 11 (2): 117–133.
- Hasson, Shlomo, and David Ley, 1997. "Neighborhood Organizations, the Welfare State, and Citizenship Rights," *Urban Affairs Review* 33 (1): 28–58.
- Hettne, Björn, 2000. "The Fate of Citizenship in Post-Westphalia," *Citizenship Studies* 4 (1): 35–46.
- Hermann, Tamar S., 2009. *The Israeli Peace Movement: A Shattered Dream*, Cambridge: Cambridge University Press.
- , 2010. *The Emergence of Antipolitical Sentiment in Israel*, retrieved from The Israel Democracy Institute website.
- Kathi, Pradeep Chandra, and Terry L. Cooper, 2005. "Democratizing the Administrative State: Connecting Neighborhood Councils and City Agencies," *Public Administration Review* 65 (5): 559–567.
- Kearns, Ade, 1995. "Active Citizenship and Local Governance: Political and Geographical Dimensions," *Political Geography* 14 (2): 155–175.
- Kymlicka, Will, and Wayne Norman, 1994. "Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory," *Ethics* 104 (2): 352–381.
- Litwin, Howard, 1993. "Neighborhood Self-Management in Jerusalem: Planning Issues and Implementation Dilemmas," *Administration and Society* 25 (3): 335–353.
- Lowndes, Vivien, 1995. "Citizenship and Urban Politics," in: David Judge, Gerry Stoker, and Harold Wolman (eds.), *Theories of Urban Politics*, London: Sage.

- Lowndes, Vivien, Lawrence Pratchett, and Gerry Stoker, 2006. "Diagnosing and Remediating the Failings of Official Participation Schemes: The CLEAR Framework," *Social Policy and Society* 5 (2): 281–291.
- Martin, Deborah G., 2003. "Place-Framing as Place-Making: Constituting a Neighborhood for Organizing and Activism," *Annals of the Association of American Geographers* 93 (3): 730–750.
- Mossberger, Karen, Caroline J. Tolbert, and Ramona S. McNeal, 2008. *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*, Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology.
- Murphy, Michael, and Siobhán Harty, 2003. "Post-Sovereign Citizenship," *Citizenship Studies* 7 (2): 181–197.
- Nitzan-Shiftan, Alona, 2005. "Capital City or Spiritual Center? The Politics of Architecture in Post-1967 Jerusalem," *Cities* 22 (3): 229–240.
- Painter, Joe, and Chris Philo, 1995. "Spaces of Citizenship: An Introduction," *Political Geography* 14 (2): 107–120.
- Polat, Rabia Karakaya, 2005. "The Internet and Political Participation: Exploring the Explanatory Links," *European Journal of Communication* 20 (4): 435–459.
- Stanley, J. Woody, and Christopher Weare, 2004. "The Effects of Internet Use on Political Participation: Evidence from an Agency Online Discussion Forum," *Administration and Society* 36 (5): 503–527.
- Stoker, Gerry, 2001. "Essay: Local Governance and Democracy in the Twenty-first Century," in: Timothy D. (ed.), *Democracy at the Local Level, the International Idea Handbook on Participation, Representation, Conflict Management, and Governance*, International IDEA Handbook Series 4.
- Van Deth, Jan W., José Ramón Montero, and Anders Westholm, 2007. *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis*, New York: Routledge.
- Verba, Sydney, and Norman H. Nie, 1972. *Participation in America*, New York: Harper and Row.
- Walzer, Michael, 1989. "Citizenship," in: Terence Ball, James Farr, and Russell L. Hanson (eds.), *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge: Cambridge University Press.

